

кф 1002
Ч2
2-48

С. ЧЕРКАСЕНКО

ПРИГОДИ
МОЛОДОГО
ЛИЦАРЯ

КУП

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK 14

SPIRIDON CHERKASENKO

ADVENTURES
OF A YOUNG KNIGHT

NOVEL

VOL. II.

IVAN TYKTOR, PUBLISHER

19 WINNIPEG 52

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 14.

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО

ПРИГОДИ
МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ

РОМАН З КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

ТОМ II.

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР
19 ВІННІПЕГ 52

Обкладинка Мирона Левицького.

Printed by

Trident Press Ltd., 210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

XI.

Далі їхали спочатку понад річкою й десь о полу-
дневій годині знов напоїли коней в Саксагані, але пі-
сля цього ватаг круто повернув на схід, і козаки знов
пірнули з кіньми в буйні бур'янисті простори безмеж-
ного степу.

Чого не довелося Павлові побачити досі з того, що
розвідав Крига, — це т. зв. зимовника, що в нім,
зморені запорозьким життям, старші січовики в мир-
ній господарській праці знаходили благородний від-
починок. Розпитатися в братчиків просто, молодик
не важився, тому вдався до хитрощів.

— Дивно, — казав зовсім байдужо й ні до кого,
власне, не звертаючись, — скільки їдемо `їй ніразу не
напали на хутір або хоч на зимовник.

— Бо нема їх тут ніде, — пояснив сусід, а далі ко-
ротко й уривчасто, ніби говорив сам для самого себе,
з'ясував, чому саме нема. Це ж Чорний Шлях тут про-
ходить . . . Татарва часто вештається . . . Харцизства чи-
нить . . . Особливо коли наші десь на морі в поході . .
або в Молдавії з турками б'ються . . . Недавно під коро-
лем були аж у Московщині . . . москалів били, а татар-
ва тут наших жакувала . . . Та й без того безперестан-
ку сливе тут нишпорять . . . Буває, й більшими загона-
ми, а частіше малими . . . Іноді по кілька чоловік на-
віть . . . Коли бачать, що подужають, нападуть, — шу-
кай вітра в полі . . . Ну, й не важиться ніхто осаджува-
тись тут . . .

Коли почало смеркати, наїхали знов на невеличку степову річку й зупинилися. З козацьких розмов Павло довідався, що це Базавлук, що тепер іхатимуть понад цією річкою до самої Січі, цебто до того місця, де вона вливається в Дніпро, й що вони будуть там завтра надвечір, якщо не трапиться в дорозі ніякої пригоди.

Розкульбачили коней, напоїли, спутали й пустили пастись. Сами повечеряли, чим Бог послав, позапалювали люлечки й почали вмощуватись кожен коло свого сідла на ніч. Осавула призначив вартову чергу до коней. Павлові припала друга черга.

— Та пильнуйте, дітки, цим разом не тільки коней, а й поза кіньми пантруйте, — промовив, позіхаючи, хрестячись та вкладаючись, старий. Далі додав, уклавшись: — Щось мені в траві ніби показалося... А може то сайгаки або тарпани подекуди траву потолочили злегка... Ну, та береженої Бог береже... Добраніч, дітки!....

Останні слова означали — вкладайтесь, не гайтесь. Братчики добре знали свого старого ватага, тому не чекали, поки хтось удруге нагадає, що час спати, погасили люльки, перехрестилися й повкладались. Та їх утома давалася в знаки...

Не вважаючи на вигідну козацьку постіль, Павло за хвильку заснув, як убитий. Насилу прокинувся від чийогось торсання.

— На варту, — буркнув у темряві братчик і почав торсати сусіда.

Побудивши кого треба було, повів кожного на його місце. Павлові припало вартувати аж геть-геть від річки, де спадисте надбережжя вирівнювалося й переходило в бур'янистий степ. Ніч була хоч і зоряна,

але темнісінька, та ще й пронизана легким туманом із річки. Запорозьке око і в темряві бачить, але Павлові була первина отак ніч зоріти на варті. Не так бачив він, як чув, що коні пасуться ось тут перед ним, хрумають свіжу соковиту траву й відпирхуються злегка. Озирнувся довкола — хоч в око стрель.

— “Від кого, власне, стерегти коней? — думав він, тримаючи в руках мушкета, що його, відходячи з стійки, ткнув йому в руки попередник, — від вовків чи що? чи просто, щоб не розбіглись? ... Мабуть, і те й друге...”

Скинув мушкета на плече й став походжати в темряві сюди й туди, дослухуючись до шепотів ночі. І дивна річ, за ввесь час, як виїхав із дому, вперше огорнуло душу його безпорадне, холодне, як осіння мряка, почування такої самотності, що хотілося з усієї сили кричати кудись у ніч, погнати чорною пустелею степу своє розпусливе пробі.

— “Пху, лиха година! — буркнув, ухопившись рукою за груди, — що зо мною? ... Боюсь чи що? ...”

Серце билося часто й сильно, ніби хотіло пробити груди й видертись на волю, а до того ще й тяжко ніло. Здригнувся, як від холоду, й знову заходив по траві з мушкетом.

— “На бісого батька мушкет цей, — чомусь спало на думку Павлові, — коли я не знаю навіть, як із нього стріляти? ...”

Зупинився знов і став обмачувати його руками, напружуючи зір, щоб хоч що-небудь побачити в нім, але так нічого й не доглупався.

— “Нічого, — подумав, узявши обома руками за дуло, — як треба буде, то я й без стріляння обійдусь:

штука замашня й важкенька. А треба буде стрельнути, то й з пистоля потраплю . . . ”

Він любовно помацав пистолі за поясом і посміхнувся, згадавши гайдуків. Згадав при цьому про те, що один із пистолів не набитий. Котрий саме? . . . Ну, та все одно тепер не наб’єш. Нехай, як розвидниться . . . Він сперся на руль мушкета руками й замислився . . .

Хрумали коні, пирхали . . . Тихо, як в усі. Десь поблизу хававкнув перепел, трохи далі відгукнувся підпальмканням другий. І знов тихо . . .

Обережно, як коштовний камінь-самоцвіт, виймає він думкою свою заховану глибоко в серці таємницю, — навіть ще раз озирається довкола, щоб і в пітьмі ніхто не підгледів, — і кохані образи встають перед ним, як живі . . . Мати . . . Орися . . .

— Мати наша мати, —

Згадуються чомусь промовисті слова пісні, —

“Де ж тебе узяти? . . .

“Чи намалювати . . . ”

Лагідно усміхається в темряві: юному не треба малювати! Стоїть вона в уяві перед ним жива . . . Ale — дивна річ — і та ні не та . . . В цьому уявленому образі рідної нененьки ані рисочки суворости та сварливості! Сама лише безмежна любов до нього в старих очах . . . Дорога, люба неня! Що з нею? . . .

— Хаввав! хаввав! — Підпідьом! підпідьом!

Десь поблизу й ще один:

— “Бач, — думає Павло, — не знайшли іншого місця й часу кляті перепели! . . . ”

Ale в ту ж мить забуває, захоплений спозиранням другого прекрасного образу, що виринає з темряви перед очима у всій своїй непорочній красі. Час

зупиняється, думки перестають текти, солодко-болючий захват стрясає всією істотою парубка... Він ледве здержується, щоб не впасти на коліна й не заніміти в тихій молитві до образу, що...

— Хаввав! хаввав!...

— Підпідьом! підпідьом!...

Ах, ті птахи... Але привид не зникає — Павло не хоче, щоб він ізник, тому не квапиться гасити виклику в нерушній нічній самоті мрію й заховати її знов на дні серця, далеко від чужого ока й цікавости. Він так яскраво, виразно бачить свій осияний привид перед собою, що ладен побожно забалакати до нього. Та хіба є такі значні й разом ніжні слова в людській мові, що ними міг би він сказати все, що почуває в цю хвилю! Ні, таких слів нема, але захватне мовчання його й погляд проречистіше за всі слова в світі кажуть те, що треба, його найкращій, його найукоханішій Орисі, його... Від захвату він не в силі договорити, — йому здавлює в горлі... Він прокидається... Чує, як чиєсь кріпкі пальці впиваються йому в карк і в горло, тягнуть його голову назад... Від несподіванки він опускає мушкета на землю, але в ту ж мить оритомнє, згадує звичайний в таких випадках парубоцький спосіб борні, з усієї сили шарпається нахилитися рвійно вперед, і напасник, замоловши ногами в повітрі й важко крякнувши, gepається об землю перед Павлом, але зненацька чиєсь дужі руки з одного й другого боку хапають його за рамена й намагаються скрутити їх назад; Павло почуває, як черкає йому об руку ремінь із сириці, — отже хотять зв'язати його; робить іще одно зусилля, розпрострує якнайширше дужі руки; руки напасників зосковзують

із ліктів і тим цупкіше хапають його за кулаки, але мабуть, цього тільки й треба: блискавичним рухом він зводить докупи свої руки поперед себе й стукає напасників головами з такою силою, що вони, не пискнувши, валяться на траву, непритомні.

— “Що це таке?... Що воно за напасть?... — думає Павло, приходячи до пам’яти й розтираючи руками шию. Далі згадав про ремінь та про те, що можуть же напасники прочунятися, нахилився над ними й почав мацати рукою за ременем в одного, а тоді в другого. Намацав і сирицю й цілого аркану, м’яко-го ременя коло пояса.

— “Оце добре, — подумав, — зв’яжу всіх трьох докупи, щоб не повтікали, поки почне розвиднятися. А може треба стріляти на тривогу? Може тут десь поблизу й ще їх є?...”

Він прислухався: тихо, ніде ні чичирк.

— “Не чути нічого... Шкода будити людей... Ат, зв’яжу цих, а там побачу: як почую, що хтось крадеться, тоді стрельну з пистоля... Не інакше, як татари...”

Павло нахилився над ними, ще раз обмацав руками, далі підняв одного з напасників і поклав на другого головою до ніг, потім ухопив третього й поклав так само на тих двох, тісно й густо оповив арканом і зав’язав міцним узлом.

— “О, — промовив задоволено, намацовуючи мушкета, — тепер не втечуть... Ач, іродове насіння, задушити хотіли! Добре, що я здергався й не крикнув, а то дарма тільки людей пополохав би... й виспatisь не дав би... А чого їм треба було?... Не інакше, як коней... Але як загляділи нас? Мабуть, ще за дня

ховались десь і пантрували нас. Не дарма полковник перестерігав . . .”

Почав ходити взад і вперед із мушкетом на плечі та дослухуватися до звуків і мовчання ночі. Вже не хотів зупинитись, а тим паче спіратися в задумі на мушкета: боявся, що засне . . .

Хтось із зв'язаних засовався й залопотав щось своєю мовою. Павло підійшов, нагнувся над бранцями й, розглянувши, котрий із них прочуяв, ткнув йому мушкета в пику, щоб замовк. Татарин справді перевстав лопотати, й парубок ізнов заходив сюди й туди, відганяючи всякі думки, що відвертали всю увагу від чатування. Довго так міряв землю кроками в темряві, нарешті з задоволенням покмітив, що небо на сході почало бліdnіти: отже, внедовзі край і нудній ночі й клопітній варті.

Зоря ранкова розгорювалася дуже швидко, й Павло міг тепер при бліdomu свіtlі ще несміливого дня роздивитися на своїх напасників. Став над ними, сперся на мушкета й дивився, не ховаючи цікавості на ви-ду. Вперше бачив і довгі халати, брудні й засмальцована до того, що тяжко було розпізнати барву; й стерпі об траву, аж сірі дебелі мешти на ногах, із загнутими вгору гострими носками: нагадували чабанські постоли з доброго ременю. А найчудніші були голомозі голови та рідке волосся під носом і на підборідді, а також вузенькі скісні очі: всі троє вже прочуяли, один стогнав і кректав насподі, а двоє, що були поверхнього, позирали на Павла своїми очима-шпарками, з таким жахом, що він аж засміявся. Вони теж оскалилися.

— Ах ви ж дурні, дурні, — похитав головою, смі-

ючись, Павло, — і якого дідька ото лізли серед ночі на небезпеку?

Той, що був зверху, знову залопотав, і вся його, заюшена кров'ю, голова із широкими вилицями прийшла в рух.

— Що?! — перебив парубок. — Нічого, голубе, не розберу, бо не вмію по-вашому. Якщо ти про те, щоб розв'язав, то не буде діла: розв'яжи вас — дременете так, що й вітром не догониш... десь же в бур'яні, мабуть, маєте й коней прикованих... а що мені тоді старий полковник скаже?... Ні, краще й не проси, — не можу, не моя тепер воля. Лежіть спокійненько, поки полковник прокинеться: може й скаже пустити вас, тоді й розв'яжу.

Татарин залопотав іще щось, але Павло махнув рукою й задивився на щось інше Він тепер тільки звернув увагу на те, що спутав своїх бранців разом із їхніми шаблями. Та ще які шаблі! — криві і в гарних цянькованих піхвах і з срібними різьбленими держаками. Різкий холодок пронизив йому серце: тепер лише зміркував, що ще недавно був на ніготь від смерти. Але він засміявся...

— Ах ви ж, невіри капосні! — скрикнув, — то ви хотіли живцем мене взяти, що маючи кожен шаблю, не зарубали, підкравшись?... Та мене ціла купа канівських парубків не змагала взяти, а то вас троє, голомозих! Дурні ви!... Що ти там лопотиш язиком? Кажеш, може, що брешу?... А оце бачив? — труснув він над татарином мушкета, — я тобі дам брехні мені заувати!...

Татарин справді замовк, бачучи, що з козаком не розговоришся.

Почало дніти. Заклуботався, закучерявився туман над річкою. На сході на обрію заграли срібним сяєвом вістуни нової зорі ранкової.

Прокинувся старий отаман, озирнувся довкола й скочився на ноги.

— Га? проспав? . . . — вигукнув з просоння. — Бо ѹ так таки! І нехай мені нечистий у пiku плюне, коли не заспав! . . . Оце дак так! . . . Агов, хlopці! — гукнув на ввесь голос, — ану, вставайте, коні сідлайте! . . .

Подався з уздечкою відшукувати свого румака. Табор закомашився.

Вартові кинули чати, тільки Павло стояв і чекав, а чого й сам не знав. Бачив, що братчики поять коней, що старий ватаг уже в сіdlі, тільки його румак ще пасеться самітно, а відійти, кинувши бранців, не хотів, що ж чинити з ними — ніяк не міг зміркувати. Врешті примудрував: поклав мушкета на землю, підійшов до зв'язаних, ухопився за ременя, напружив усі сили, скинув ношу на спину й, угинаючись під нею, підтюпцем подався до табору.

— А чий то ще кінь? — тим часом питав полковник, показуючи на самітного Павлового румака. — Який воно вражий син гайтесь? . . .

— Та то ж, мабуть, того . . . Похilenkів! — почулися голоси. — Та ось і він, либонь . . . Щось пре на спіні, чи що? . . . Вепря, чи що, вбив? . . .

Увага всього товариства скупчилася на Павлові, а він, нічого не помічаючи, підбіг, покректуючи, до старого ватага, обережно, щоб не потовкти, спустивши ношу на траву перед його конем і важко відсапнув, витираючи рукавом спіtnile чоло; далі метнувся до сіdла . . .

Всі стояли й дивилися на це мовчки, як зачаровані.

— Що це таке? — нарешті отямыся старий. — Що це ти припер? ...

— Постривайте, пане полковнику, я зараз, — відповів Павло, хапаючи, як пер'їну своє сідло й уздечку. — Бач, усі сливе готові, а я той... Та й мушкета лишив там...

Швиденько побіг, не озираючись, до свого коня, накинув на нього уздечку, осідлав, скочив у сідло, під'їхав до того місця, де чатував, підобрав мушкета, а вгледівши три повстяні шапки татарські на траві, по-збирав і їх, потім тільки повернув коня до табору.

Тимчасом полковник, розпізнавши вже з коня, що це за химерний сніп із живих людей перед ним на траві, зліз із сідла й нахилився над татарами. За ним позіскакували з коней і братчики. Тісним колом оточили бранців і, не вірячи, власним очам, тільки перезиралися мовчки.

— Та нехай мені всі чорти очі заплюють, — вигукнув, ударивши об полі руками, полковник, — коли це не справжніські бусурмени!...

Бранці й без того були ні живі, ні мертві, а тепер бачучи кругом себе стільки своїх запеклих ворогів, оніміли з ляку й духа притайлі.

— Де ви тут узялися? — звернувся по-татарсько-му до бранців старий.

Почувши рідну мову, бранці засовалися в путах. Той, що лопотав до Павла, й цим разом забалакав, але про що, ніхто, крім полковника, не розібрав.

— Чуєте? — засміявся старий до братчиків, — вохи собі мирно попасали коней, а отой молодий шайтан наскочив на них, сонних, уночі й пов'язав.

Братчики реготалися, хапаючись за боки, на таку відповідь.

— Ну, не гаспідський син! — жартував далі ватаг, — бідних людей так скривдив... Та у вас і коні десь тут пасуться? — знов по-татарському питав він.

Татарин щось відповів.

— Недалечко тут, у ярку, — переклав полковник і засміявся. — Бідакам тісно в степу, дак вони в ярку коней випасали. Ану, що скаже нам наш здобичник... А послухай-но, сину, — звернувся старий до Павла, що якраз під'їхав до гурту, — не козацьке діло чиниш, бідних людей кривдиш...

Павло ніякovo глянув на полковника, потім на товаришів, але побачивши, що всі сміються, й собі всміхнувся.

— Ану-ну, розказуй, як ти їх приспів!...

Він зіскочив з коня, віддав мушкета одному з січовиків, шапки кинув на купу татар.

— Та де, пане полковнику, — промовив, немов би вибачаючись, — не я їх, а вони мене приспіли...

І Павло, не раз перепинений реготом, увагами й кпинами, розповів про нічний напад.

— І ти не стріляв на ґвалт? — обурився старий вояка.

— А навіщо, коли сам із ними впорався? Дарма тільки сон братчикам перебив би.

— Та їх, голомозих, могло бути до ста бісів поблизу!

— Я прислухався, але до самого світанку не чути було нічого.

Полковник похитав головою з докором, але хіба

повернувся б язик на догану після всього, що сталося з молодиком.

— Ну, гаразд, гаразд... Нехай буде так, але для науки скажу тобі ось що, — а ти закарбуй на носі: коли доведеться вдруге чатувати темної ночі в степу, а недалечко від тебе почнуть свої зальоти перепели, — готовй силу, й тримай напоготові мушкета та шаблю. Розумієш?

— Розумію, батьку.

— Тото ж. А тепер розв'яжи свою здобич, — хочу про дещо розпитати вражих синів, а так незручно.

Павло витяг із піхов шаблю й підійшов до бранців. Татари зойкнули, побачивши це й помислили, що він хоче їх рубати, й усі троє разом щось залопотали до полковника.

— Затніть губу! — гукнув він на них, — нічого вам не станеться.

Павло поперерізував гострою шаблею реміння, дали в одного, другого й третього повідривав із поясів їхні шаблі й простягнув їх полковникові.

— Е, ні, голубе, — сказав старий, — це вже твоя здобич.

— Навіщо вони мені? — засміявся Павло. — Та ж у мене є краща.

— А то вже твоя журя: хоч у воду повкидай, — зауважив полковник і далі звернувся до татар, що ледве підвелись, похитуючись і розминаючи тіло: — Багато вас, чи тільки троє?

Татари перезирнулися.

— Та кажіть правду, а то звелю прив'язати до конячих хвостів і...

Татарин із розбитою мушкетом головою забелько-

тав, що їх невеличкий загін, але що решта, не дочекавшись їх, досі подалися степами на південь.

— Ну, гаразд, побачимо, — сказав полковник. — На коні, дітки! Будемо їхати поуз той ярок, то візмете звідти їхніх коней, а покищо оточіть їх кругом: нехай біжать за нами піхотою.

Поки полковник розпитав бранців, Павло напоїв коня, прив'язав шаблі до сідла й разом з усіми був готовий у дорогу.

Їхали, де можна було, понад самою річкою. В яру справді побачили троє прив'язаних до тернового куща татарських коней. Одв'язавши їх, козаки скрутили їхньою ж таки сирицею назад кожному татаринові руки, посадили їх у їхні сідла й, поставивши в середину ватаги, рушили далі.

— Хутенько, дітки, хутенько! — підганяв отаман, позираючи на схід. — Бач, як забарилися через оцих нехристів: ось-ось і сонечко зійде. Та будьте насторожі.

Сам їхав попереду й пильно вдивлявся в далеч, повертуючи голову на всі боки.

Павлові дуже кортіло розпитати сусідів про той загін татарський — чи нападе він на них і чи буде бій, але він не зважився. Натомість, згадавши пересторогу старого, витяг з-за пояса спочатку одного пистоля й оглянув його; пересвідчившись, що набитий, він засунув його назад і висмикнув другого: намацавши коло себе все потрібне, став набивати його так, як навчив Крига. Близчі братчики ухвально поглядали на його роботу.

— Добре робиш, пане-брате, — зауважив один із братчиків, — пистоль усе повинен бути набитий, бо ж

не для окраси носить козак їх при поясі. А сьогодні й справді може трапитись робота. На мою думку, дарми ми тягнемо за собою цих голомозих: ті, що від них вони відбилися, не заспокоються доти, доки знатитимуть, що бранці в наших руках.

— Це правда, — промовив другий, — але напасти не зважаться. Мало їх, бо якби була їхня сила, то вже давно напали б.

— Навдак... Близько коло Січі вони не люблять харцизити.

— Та ж сам бачиш, що харцизять!

— Це якісь шибайголови, джігити, мабуть.

— А дідько їх знає, котрі з них джігити, а котрі простісін'кі харцизяки.

— Що воно за джігити? — спитав Павло.

— Та лицарі ж їхні... найкращі комонники й герцьовники.

В цю хвилю татари, що їхали із зв'язаними руками серед ватаги, озираючись на всі боки та вдивляючись своїми гострими очима в далечінь, щось раптом залопотали, звертаючись до козаків, підводились на стременах і кивали головами, показуючи кудись у степ. Бачучи, що ніхто з козаків не розуміє їх, гукали через голови козацькі до ватага, але той їхав спокійно, не звертаючи на татарське лопотання уваги, хоч сам гостро теж удививлявся в той бік куди показували татари.

— Що за лиха мати! чого їм? — запитав у старого осавула.

Полковник показав рукою праворуч. Всі обернули голови в той бік. Придивившись пильно, загляділи над поверхнею зеленого моря якусь чорну цятку, що

плила сюди все збільшуючись і, то виринаючи, то потопаючи, здавалася човником, розгойданим хвилями.

— Ну ѿ очі ж у нашого старого! — буркнув напівголосно хтось із братчиків, — і старість їх не бере. Краще за татарина бачить.

— Але що воно за мара мчиться сюди?

— Та ж мабуть татарин... Не дарма ці так заметушились та забелькотали.

Павлові все було на вдивовижу. Він теж заглядів уже їздця, а щодалі почав розбирати, що це справді татарин, такий самий, як і ці бранці. Але чого йому? Чого він самохіть преться на небезпеку?...

Минуло ще кілька хвиль напруженої уваги. Павло бачив, як його бранці повеселішли й палко щось лопотали поміж себе. Нарешті таємничий вершник наблизився остільки, що всі виразно побачили, хто він. Не доскакавши з добреї гони до козацької ватаги, він раптом осадив коня так, що той дива став і закрутівся на місці; далі їздець підніс долоню до чола й став пильно розглядати козаків. Один із бранців не втерпів, випростався на коні й щось на ввесь голос гуркнув до їздця. Той, почувши це, скинув шапку, настромив на пужално з малахая, підняв у гору й покрутів у повітрі.

. Старий ватаг став, а за ним і вся ватага.

— А чекайте, дітки, я дізнаюсь, чого йому треба.

Він від'їхав з ватаги набік, зняв шапку й помахав нею, гукнувши щось по-татарському. Вершник сіпнув коня за поводдя й за хвилину осадив його перед полковником.

— Чорт, а не їздець! — говорили січовики, любу-

ючи на спритного татарського лицаря і його вправність.

Татарин приклав правицю до серця, тоді до чола й низенько вклонився, схиливши з коня, полковникові. Почалася розмова. Козаки не розуміли сливе нічого, зате бранці на плескатих обличчях своїх виявляли то радість, то острах, то надію.

Так минуло кілька томливих хвиль. Нарешті полковник обернувся до своєї ватаги й промовив:

— Дак от, панове-браття! Цей бусурменський лицар каже, що їх тут у степу загін, не менший від нашого, що вони з учорашнього дня пантрують нас, що цієї ночі хотіли напасті на нас, та оті троє дурнів перепустили їм усю справу. Тепер вони хотять мирно визволити своїх невдах і кажуть обміняти їх на п'ятьох наших братчиків, що їх, загін їхній виловив десь у степу, як ті полювали на звіря…

Між січовиками пронісся глухий гомін обурення. Бранці злякано перезирнулись.

— Дак отже, якої ви, панове-браття, думки про це? — питав старий, перечекавши, поки не стихло.

— А може б, — озвався один з братчиків, — оточити їх, проклятих, та вибити до ноги й визволити наших…

— Дивно, батьку, й підозро, — промовив писар, — що вони так дорого дають відразу: де ж пак — за трьох аж п'ятьох. Чи не хотять нас підсісти?… Не можу тільки доглупатись, що в них на думці.

— Дорого тому, — знов почав полковник, — що один із трьох отих — брат у других їхнього мурзи. Каже, що ганьба їм перед своїми буде, що не вберегли його, та й мурза не подякує. А оточити їх із нашою

ватагою — дарма заходів: коли оце скажу йому, що нема нашої згоди, то він блискавкою опиниться серед свого загону, бранців переб'ють, щоб їм не заважали, а самих — хоч вітра осідлай, то не доженеш.

— Ну, то й чини, батьку, як знаєш, — почулися голоси.

— То згода, виходить?

— Згода, згода! . . .

Старий повернув коня до татарського їздця, що мовчки слідкував за обрадою, дивуючись химерному звичаєві козацькому, коли ватага мусить питатися у під-владних, що йому чинити. Перемовивши ще кілька слів із полковником, він, посміхнувшись, забажав поглянути на того козака, що сам, серед темної ночі, взяв у полон аж трьох здоровенних джигитів. Полковник за сміявся й сказав по татарському, що, власне, кожен із його ватаги потрапить це вчинити, але коли гість так уже хоче, то він покаже йому.

— Павле! — гукнув старий по-наськи — а під'їдь, сину, сюди!

Павло від несподіванки кинувся на сіdlі, змішано озирнувся по товариших, врешті побачив і зміркував, що оце до нього, легко стиснув румака острогами й виїхав уперед, питаюче позираючи на старого. А той за сміявся та до їздця:

— Ось він, той самий.

Татарин, поглянувши на молодого лицаря оком знавця, ледве втримав у собі крик захвату, але заховати його в погляді не зміг, дивився на Павла, любуючи на його постать довшу хвилю, а далі спокійно й байдужо промовив:

— Красний юнак, але трудно повірити, щоб ото

він дав собі раду з отими трьома дужими лицарями нашими.

— Що?! — спалахнув старий, — то я брешу?... Та нехай мені шайтан ваш у самісінку губу начхає, коли оцей мій юнак та не впорається сам з усім загоном вашим.

Татарин посміхнувся й знов оглянув Павла з голови до ніг.

— Навіщо ж увесь загін? — сказав спокійно. — Знайдуться і в нас дужі лицарі, що сам-на-сам підуть.

— Та де вони у вас узялись? — кипів полковник і аж розчервонівся з пересердя. — Давай їх сюди, вражих синів! Ми їм покажемо, почому ківш лиха!

Козаки й Павло слухали тільки й дивувалися, що старий сердиться, бо нічого з розмови не второпали. Лише бранці скалили зуби, дослухуючись до обурення старого ватага козацького й любуючи на самопевний спокій свого земляка.

— Добре, — згодився їздець, — один із них явиться з бранцями, щоб помірятися силою з вашим юнаком. А покищо — до стрівання.

Він знову прикладав руку до серця й до чола, вклонився старому, стиснув коня колінами й кількома скоками вже був далеко.

— А, який! — в свою чергу задивився полковник.

— А ви кажете — оточити... Оточуй таких, спробуй... Ні, вже краще мирно...

Не сказавши Павлові ні слова про те, що говорив про нього з татарином, він знову став у чолі ватаги, глянув скоса на сонце й промовив:

— Рушаймо, дітки... Татари перестрінуть нас трохи далі.

Павло, здигнувши плечима, вернувся на своє місце. Не до мислі йому було це величання ним старого й зіпсувало настрій.

Ватага рушила далі. Сонце підбилося вже гетьгеть і припікало по-степовому. Тільки східній вітер ще дихав легенькою прохолодою ранковою й навівав бадьорість і свіжість і людям і коням.

Бранців не піznати було. Не зважаючи на пов'язані назад руки, вони раділи, щось безперестанку белькотали між собою й тішилися вочевидь недалекою свободою. Павло, дивлячись на них, згадав батька. Намагався уявити його образ, його живоття в неволі, й не міг. Глуха ненависть підіймалася в душі проти цих, що так швидко визволялися. Шкодував уже, що не добив їх тоді вночі, але в тую ж мить згадав, що на їх місце буде визволено п'ятеро братчиків, і трохи заспокоїв серце.

В'їхали в байрак і за хвильку виринули на другім боці. Ось і вони — кілька татар і п'ятеро братчиків — всі на конях. Але в братчиків, як і в цих бранців, руки пов'язано назад грубою сирицею. Ватага надіїхала близче, й козаки, повитягувавши ший, намагалися розпізнати, чи нема знайомих між татарськими бранцями. Впізнали аж наблизившись зовсім. Страшенно зрадили й голосно вигукували прізвища.

- Ось глянь — Храпко далебі, він!
- А он Тріска Семен!
- І Жолоб Грицько тут!
- Здорові були, братчики!
- Гей, Скачинога, й ти попався в татарські тенета?!

— А то ж хто п'ятий?... Предерій... — хрест ме-
не побий, він... Мартин...

Полковник махнув назад рукою, і все стихло. Він
виїхав наперед і став.

— А що, дітки, — звернувся до козаків-бранців, —
смашна татарська кобилина?

— Де пак смашна, батьку! — відповіли врадувано,
почувши рідну мову. — З уchorашнього вечора, як по-
палися в пастку, не то кобилини, а й ріски в роті
не було!...

До нього під'їхав уже знайомий усім їздець, і во-
ни почали про щось говорити. По хвилі татарин обер-
нувся до своїх і махнув рукою. Ті бистро прискочили
до бранців і почали розв'язувати їм руки.

— Ану, дітки, — звернувся полковник до ватаги,
— розпутайте котрі голомозих наших, та пустіть їх
к лихій матерії!

— З кіньми? — озвався хтось.

— Така умова, діти.

Бранців розв'язано, й вони, залопотавши весело
щось до козаків — дякували чи що, — бистро й сприт-
но вибралися з козацької ватаги й чвалем помчали до
своїх. Тимчасом визволені козаки, повітавши старого
ватага, дякували їому щиро сердечне за скоре визво-
лення.

— Гараз, гаразд, — махнув той рукою. — Пристав-
айте до гурту та подякуйте там молодому міщухові
з Канева: то він визволив вас.

Козаки перезирнулися нічого не зрозумівши,
ї пристали до гурту. Почалося вітання та чоломкання.

— Ну, — звернувся старий до татарина, — бувай
здоров. Час нам далі, бо добре забарілися з вами.

Та й вам раджу не гаятись та тікати з наших степів під три вітри, а то не все може так мирно скінчитись.

Татарин не рухнувся. Він, усміхаючись, дивився з-під чола на полковника, врешті мовив:

— Пан старший забув?

— Про що? — здивувався полковник.

— Про герць.

— Ага, — зареготався старий. — А я думав, що ти жартував.

— Ні, не жартував, — відказав татарин, і очі його хижко бліснули.

— Та ти що: хочеш, щоб тому твоєму моцакові голомозому печінки повідбивано було?

— Хочу, — посміхнувся татарин.

— Хм... Ну, давай його сюди, я подивлюся на неборака хоч на його Божій дорозі.

— Це я сам.

Старий здивувався не в жарт.

— Ти?!... Хм... Ну, гаразд. Зараз спитаю молодика свого, чи захоче стягтися з тобою... Агов, Павле!...

Павло стояв із конем осторонь від братчиків і дивився на стрівання їх із бранцями та слухав розмов. Почувши гукання полковникове й побачивши, що старий досі з отим татарином, спалахнув. Думав, знов на показ кличе його. Але не смів не послухати й під'їхав до них. Козацька розмова раптом ущухла, а визволені братчики, нахиляючись до вуха то одному, то другому, розпитували пошепки, в чім річ, і хто той молодий козак.

— Постриваймо, побачимо, — відповідали їм, бо й самі не догадувались.

— Ось цей лицар, сину, — звернувся старий до Павла, — намігся, хоч там що, спробувати з тобою сили. Що ти на це?

Павло глянув на татарина. Те саме, лукаво усміхнене лице, але в карих очах його вже не зустрів того любування, що перше: натомість прочитав у них стільки хижої ненависті, що серце йому огорнулося ходком.

— “Видно, помститися, проклятий, хоче за отих трьох...” мигнула думка. — Та й здоровий, мабуть, коли сам викликає...”

Від гострого полковникового ока не умкнуло парубкове вагання.

— Та ти, голубе, як хочеш, — промовив старий, — нема хіті, то й не треба. Нехай іде до дідька, невіряка! Може тобі бридко з ним зчепитися, то...

Павло спаленів.

— “Поступитися перед голомозим?!... Та ж він засміє, й братчики також... Ні, хай він буде дужий, як Самсон, хай краще вб’є, вдаривши об землю, ніж здатися на поглум...”

Страшна ненависть закипіла в нім, але він силою волі втримав її, згадавши, що до змагання завжди треба ставати спокійним. Він кивнув старому головою на згоду й мовчки зіскочив з коня. Став розперізуватись.

— На що будемо змагатись? — звернувся татарин до полковника і, взявши в руку свою коштовну шаблю, сказав: — Шаблі цій нема ціні... Якщо буде поборений — шабля дістанеться переможцеві; коли ж м’є буде зверху, то... я дістану оті три шаблі. — Він показав на прив’язані до Павлового сідла три шаблі, відібрани в бранців.

Старий ватаг глянув на шаблі й подумав: “Та й покмітливий же, гаспидів син! Я кілька разів дивився й не бачив їх, а він, ще мабуть як уперше бачив молодика, то взяв на око.”

Він перетлумачив татаринове бажання Павлові.

— Мені все одно, — сказав Павло, скинув жупана та шапку й поклав на сідло.

Татарин, діставши згоду, теж ізліз з коня, скинув халата й шапку, підклікав одного з своїх і передав йому поводя й одежду.

Тільки без халата можна було оцінити велітеньську поставу татарина, його широкі, могучі плечі й груди, а також міцні, як стовпи, хоч кривуваті від постійного слизе сидіння на коні, ноги в гарних мештах.

Отаман оглянув його, покрутів головою, — нівроку, мовляв, — і перевів погляд на парубка. Цей стояв напоготові, гарний, ставний і міцний, як молодий дубок, та чекав, поки настане хвиля почати. І знов покрутів отаман старою головою, тільки тепер уже думка була інша, а саме: “Ну, не дурень ти, старий чорте! — віддав хлопця на поталу идоляці... Та ж іродяка десяток таких укладе!... нехай сам чорт мені межі очі начхає, коли брешу!...”

Та було пізно каятись. І братчики й татари зрозуміли вже, до чого йшло, й напружені чекали: перші з страхом, а другі, не ховаючи хижої зловтіхи, бо бачили по обах поставах, чия буде перемога.

Борці зчепилися.

Татарин, мов павук, легко обняв навхрест струнке тіло молодого супротивця, довгими руками й міцно затиснув у залізних обіймах, намагаючись зігнути його назад, але — диво-дивнє — відразу ж відчув, що те,

що здавалось йому таким гнучким і утлім, не гнеться, немов би він обняв не живе тіло, а кам'яного слупа; натомість дужі рамена козакові й тверді, як дерев'яні, груди його ніби втратили свою природну пруживість і обернулися в зайлізні щимки; татарський велетень почув, що йому спирає духа, хоч змагання ще тільки почалося, й серце його тіпнулося тривожно. Павло відчув це й відразу жувесь його острах і побоювання розтали в свідомості, що не такий чорт страшний, як здається. Ще міцніш здавив він татарина в своїх щимках і поволенъки почав гнути його вперед себе. Побачивши небезпеку, хитрий бусурменин, розірвав обійми, з усієї сили вперся руками в Павлові груди, стряснув тілом своїм і, визволившись в щимків, нагнувся й ухопив парубка за поперек. Павло не дав йому підняти себе в повітря: шарпнувшись назад, він бистро нагнувся й зробив те саме. Борці почали тупцювати, нагнувшись, по траві, силкоючись усяко підняти один одногого, щоб кинути об землю.

Пруги над кострубатими бровами в старого ватага розгладилися, й під сивим довгим усом заграла ухмилка. Від серця відлягло, він уже не боявся за свого улюблена й тільки ласково підбадьорював його:

— Лепсько, синку, лепсько! . . .

Козаки, затаївши духа, напружено стежили за надлюдськими зусиллями свого молодого братчика й тільки вряди-годи хто-небудь звертався до сусіда з тихою увагою, а не діставши відповіди, замовкав і дивився далі.

Зате татари гамірливо виявляли свою нетерплячість і зацікавлення: вони розмахували руками, щось голосно лопотали, притоптували своїми мештами

й реготалися на всякий удалий поворот свого дужого старшого. Видно було, що їх не турбують жадні сумніви щодо закінчення борні. Тільки тих троє, що спробували на собі Павлової сили, мовчали понуро й не спускали з очей борців.

Сонечко піднялося ще вище, але ніхто цього не помічав.

Не помічали й нічого круг себе не бачили й не чули і татарин із Павлом. Несила одного й другого якимсь сильним рухом покласти нарешті край змаганню почала дратувати обох. Очі в татарина блиснули хижим огником, лице його аж посіріло з натуги: зібрали всю свою силу, він урешті крутнув своїм супротивцем з такою оскаженістю, що той, відівавшись від нього, відлетів на кілька кроків геть і покотився по траві, але й сам татарин не вдерявся: поточившись назад, він тяжко гепнувся на землю, задерши ноги, що викликало страшений вибух реготу.

Перелякане птаство хмарою знялося над байраком, над річкою й літало над степом, гвалтуючи.

Борці як упали, так і скопилися на ноги разом. Обидва дихали важко й іли один одного очима, повними ненависті. Та Павлові здалося, мабуть, усього цього задосить. Нагнувши голову, буйним молодим туром налетів він на страшного татарського лицаря . . .

— Спокою, сину, спокою! — почув тривожну пересторогу.

Та не до спокою було обом їм. Вони знов ухопилися за попереки, але Павло, не пам'ятаючи з люті сам себе, несподівано цілком для татарина, підняв його вгору й з усієї сили вдарив ним об землю. Сам поточився набік, але здерjavся на ногах і лише вхопився прави-

цею за серце, постояв мить, зчаста й важко дихаючи, далі, ледве пересовуючи ногами, підійшов до свого коня, сперся на нього лікtem і схилив голову на руку. На татарина, що, розкинувши руки й ноги, лежав на траві без пам'яті, навіть не глянув.

Всі стояли якусь хвилю оставпівши. Старий не сказав навіть свого звичайного — “лепсько, сину, лепсько”, лише, коли Павло став, спершись на коня й злегка дрижачи всім тілом, він пильно промовив спочутливо, по-батьківському:

— Відпочинь, сину, відпочинь... Натуга не мала впоратися з отаким дияволом...

Татари, опрітомнівші з ошелешення, разом зойкнувши розпучливо й усі кинулись до ватага. Опріч трьох: ці, хоч і не виявляли назверх свого почуття, але були задоволені: перемога над ватагом того самого козака, що так жорстоко посміявся й над їхнім завзяттям уночі, позбавляла їх догани, лайки, кепкування земляків, а може навіть і кари. Прославши халата, татари обережно поклали на нього ватага й хотіли нести до коней, але він у цю мить закліпав очима, розплющив їх, подивився на тих, що схилилися над ним, безрозумним поглядом, важко підвівся й сів. Татари щось забелькотали до нього. Він озирнувся довкола, і видимо, почав пригадувати те, що допіру сталося; далі знов повернув голову й, знайшовши очима супротивця, зупинив на нім свій погляд. Те, що Павло ще стояв, тремтячи з натуги, підбадьорило татарського велетня: він, хоч і з великим зусиллям, але підвівся на ноги й щось буркнув до одного з татар. Той прожожом кинувся геть і зараз таки вернувся з шаблею.

Полковник і козаки мовчкі дивилися на це й на-

магалися вгадати, що буде далі. А далі татарський ватаг ,узяв шаблю та держачи її перед себе й ледве пересовуючи ноги, підійшов до Павла й простяг її парубкові, а до цього ще й забелькотав щось, силкуючись усміхнутися. Павло підняв голову й здиввоано глянув на нього.

— Візьми, сину, шаблю, — розтovмачив полковник, — татарюга віддає її тобі, яко переможцеві, бо ж такий уговор був.

Павло байдужо простяг руку і взяв ятагана. Татарин знов простяг руку. Парубок питаюче дививсь на нього, не розуміючи, чого йому ще треба.

— Подай йому, сину, руку, — знов промовив старий, — так годиться.

Павло подав руку, й татарин міцно потиснув її, знов щось сказавши по-своєму.

— Каже, що не ховає до тебе в серці жадної неприязні, а навпаки — бажає всякого успіху, й щоб ти і в боях так боров ворогів, як оце його поборов. Скажи ж і йому, Павле, кілька гарних слів звичайненько.

Павло посміхнувся.

— Та що мені йому казати? ... Дякую на добрім слові й за гарний подарунок, а боротися з ним удруге не зважився б, хай йому біс! — трохи духа з мене не виперло.

Козаки весело засміялися, а старий переклав татаринові те, що сказав Павло.

Татарин засміявся теж, поляскав парубка пані-братьськи по плечі, вклонився старому, прикладаючи руку до серця й до чола, й відійшов до своїх.

За яких кілька хвиль і слід за татарами загув.

XII.

Коли стара Василиха прокинулася другого, по приїзді польного гетьмана, дня вдосвіта й побачила, що Павла нема, що постіль його навіть незаймана, то вельми стривожилася й переполохалася.

— Чи не осоружний тобі хлопець, — бурмотіла, пораючись коло печі та заходжуючись біля пиріжків, — десь мабуть до ранку гуляє з паливодами запорозькими! ... Ну, начувайся ж ти в мене! Я тобі справлю не такі гулі! ...

Але цим хотіла лише потішити себе й угамувати інший здогад, що в нім боялася сама собі признатись, а саме: чи не дурив він її вчора ввечері, улещуючи ласкавими словами та благаючи навколішках її згоди сватати Обеременківну, щоб приспати пильність материну на той час, коли мав дременути за січовиками на Запоріжжя? ... В глибині душі вона сливе певна була, побачивши нерушенну синову постіль, що так воно є, але цей здогад був такий страшний, що вона вперто не хотіла признавати собі, що в нім більше певности й, як той, що потопає, хапалася за тріску, аби хоч на деякий час іще відволікати лиху правду.

Сама себе дурила, з побільшеною щирістю працювала коло свого невеличкого господарства, навіть у вікно на вулицю не раз виглянула, чи не йде, хоч давніше цього ніколи не робила. Як же вона здивувалася й перелякалася, коли, скінчивши роботу й одягаючись іти на торг, виглянула у віконце й побачила коло воріт жовнірів.

— Ой, лишенько! — аж зойкнула, — чого їм тут

треба?... Чи не накоїв чого мій паливода вночі? чи' не вскочив у якусь халепу з тими харцизами січовими?... Ідуть... сюди йдуть... Бідна моя головонько!

Ноги в неї затрусились, і вона, як стояла, так і опустилася на лаву, дослухаючись до тупотняви в сінях.

У хату ввійшов лише ротмистр і двоє кварцяніків, решта чатувала надворі.

— Здоров, стара! — привітався старшина й озорнувся по хаті. — Ти сама?... А де ж син?

— “Я ж казала, що так”, — подумала про себе стара, а далі вголос:

— А навіщо він вам?

— Не треба було б, то не прийшли б.

— Нема його... не очував у хаті... Он і постіль не рушена.

— Ага, ми так і знали...

— “Ой, Боже ж мій! — мигнула старій думка в голові, — коли б не нашкодити дитині...” Вороже почуття до непроханих гостей спалахнуло раптом і витиснуло ввесь переляк, що був запанував у серці.

— Що ви знали? — скопилася Василиха й ступила кілька кроків уперед.

Ротмистр узяв із рук у кварцяника бриля й показав їй:

— Це не твого сина бриль?

Василиха підійшла ближче й пильно оглянула бриля. Не було сумніву, що бриль Павлів.

— Де ви його взяли? — спитала суворо, але голос їй затримтів, і різне страхіття полізло в голову. — А де ж хлопець?

Старшина іспитуюче задержав на ній свій погляд.

— То ти, бабо, не знаєш?... Ну, то я тобі скажу...

Твій син цієї ночі видер вікно в покоях пана старости, щось, мабуть, потяг, бо там багато дечого є, й утік, а бриля цього загубив у покої.

В старої й серце впало. — “Павло її злодій?!... Ні, це брехня... це наклеп... хлопець гультяй — це так, але злодій — ніколи!...”

— То мій син злодій, виходить? — промовила, ледве здергуючи лють, якою раптом закипіло серце.

— Певне, що злодій!

— А щоб ви так дихали, проклятуші!... — не відмежала стара. — Щоб на дитину отаке брехати!... Та він у рідній матері без попиту дрібнички не зачепить, а то щоб поліз видирати вночі чужі вікна!... Брехиали твого батька діти, та й ти з ними!...

— Но-но, стара, дивись із ким говориш! — спалахнув старшина.

— З ким говорю?... Та я за свою дитину й самому старості очі повидираю з лоба...

— Пху! чорт, а не баба!... Та коли твій син такий святий, то яким же чином бриль його опинився в покоях у самого старости, та й вікно видерте...

— А я знаю?!... У нього й питайте...

— Та де ж він?

— Вони мене питаютъ! — ударила руками об полі Василиха. — Чи я з ним до вашого старости в покої вікнами лазила?!... Гетьте мені зараз із хати, а то як візьму коцюбу...

— Та ти сказилася?!... На кого зіпаєш?!...

— Сам ти скажений, і батько твій скажений!... Гетьте, кажу, — мені на торг треба поспішати, а не слухати ваші теревені...

— Пху, диявол!... Ану, обшукай котрий хату, а другий — у сінях та на горищі.

Жовніри кинулися виконати наказ. Василиха дивилася, як один із них помацав постіль, заглянув під ліжко, під лаву, що на ній послано було для “дитини” й ще не прибрано, далі скочив на припічок і зазирнув на піч; навіть відтулив заслонку й подивився в гарячу піч з горшками. Це останнє викликало в старої новий вибух обурення:

— Чи хто видав таке, чичував! У піч поліз, ледащо! Та що я спекла його та держу в гарячій печі, щоб не захолонув?!... А бодай на вас чума! А щоб вам очі повилазили заглядати, де не треба!...

— Ну, заторохкотіла... Що там? — звернувся ротмістр до того, що оглядав горище й сіни, — нічого?...

— Нічого, пане ротмистре, — відповів жовнір.

— Ще б пак! — буркнула, відвертаючись, Василиха.

— Ну, — звернувся ротмістр ізнов до господині, — то так і не скажеш, де твій шибайголова?...

Вона скинула на нього лютий погляд, а далі з притиском:

— Я б тобі сказала щось, та святих образів і людей сором!...

Ротмістр зареготався.

— Ну, й чортова ж баба, — лута яка! Не дарма й син чкурунув десь так, що й з псами не знайдеш. Ходім пошукаємо ще в дворі та вгороді.

— Ідіть під три вітри, шукайте... Та кабанця мені з хліву не випустіть, а навгороді грядок не потолочіть!... Пху! — ще й плюнула всім кварцянникам Василиха, але коли їони зачинили за собою двері, вона,

ледве пересуваючи ноги, підійшла до лави й важко опустилася на неї.

Всього могла сподіватися, тільки не цього. Нічого не могла зрозуміти й не знала, що думати. Павло — злодій, — це не вкладалося їй у голові, та й матернім серцем чула, що тут щось не те. Але що?... Коли не злодій, то чого криється десь і додому не з'являється?... Каже — вікно видер і бриля загубив, тікаючи...

Той бриль найбільш збивав стару з пантелику. Якби не він, узяла б коцюбу або лопату й вигнала б напасників із двору, а не то, що з хати, й на шаблі та на пистолі їхні не подивилася б, а то... Хто зна, може й справді...

Вперше, відколи жив Павло, закрався в душу її сумнів у його чесноті.

— “Не інакше, як ті анциболоти низові збили мені дитину з пуття! — врешті вирішила про себе. — Мушу якось довідатись та й його пошукати... Не крізь землю ж запався хлопець, — десь мусить бути... Досі голодне й холодне, ховаючись десь по бур'янах. Хочби повечеряло було вчора допуття, а то ж бачила — хап-хап до рота та швидче чумарку на себе... До дівчини, казав, а виходить...” Сама не знала, що виходить, підвела мовчки й виглянула у вікно. В дворі вже не видно було нікого: пішли й хвіртки, прокляті, не причинили. Взяла коша з пирогами й вийшла. Поставила коша на землю й почала замикати надвірні двері. Почула, як хряпнула хвіртка й здригнула, трохи ключа не випустила. Через двір швиденько йшла якась молодиця. Здається, Катря, Максимова шаповалова жінка молода.

— Добридень, тіточко! дай Боже здоров'я, — привіталася їй звичайненсько вклонилася молодиця.

— Добридень, Катре, — відповіла Василиха, думавчи: “Чого це вона? Не було ніколи того, щоб заходила до мене, а це... Може про Павла щось знає?...”

— Я до вас, тіточко...

— Та бачу ж, бачу... Що скажеш?

Катря озирнулася довкола.

— Може б ми в хаті побалакали... Таке діло, що... краще в хаті... Я бачила, як від вас вийшли живоніри, перечекала на тім боці, поки їх лиха година зажене геть, ѹ оце крадькома до вас...

— Та чого ж до мене крадькома? Чи я крадене перекупаю?

— Не те, тіточко, а справа така, що... щоб ніхто не почув і не побачив.

Василиха хвильку вдивлялася в неї, щось міркуючи суворо, далі повернулася їй відімкнула двері. Вона передчуvalа щось страшне, — ѹ руки в неї тремтіли. Пустила Катрю наперед, узяла свого коша ѹ увійшла за нею, засунувши двері.

— Ну, сідай, розказуй, — промовила, ставлячи коша біля печі.

— Спасибі, я постою. Та ѹ ніколи засиджуватись, бо на одну хвилиночку вискочила з хати ѹ то не своєю волею, а прирадили наші...

Стара слухала ѹ мовчки стежила за молодицею: вона бачила, що та не знає, з чого почати, щоб не уразити її, ѹ уже певна була, що це про Павла.

— Та кажи вже, не крути, — буркнула. — Що прирадили?

— Та бачте... Ви, мабуть, не чули, яке лихо зустріло було цієї ночі Орисю?...

— А що там таке? — трохи розчаровано запитала Василиха: вона чекала про Павла, а їй про Орисю.

— Верталася вчора смерком від нас додому, а на неї напали якісь харцизняки з старостянського двору, затулили хусткою рота, скрутили назад руки, подали комусь, що був на коні, а той примчав її в панські покої...

В голові у Василихи почало розвиднюватись.

— Для старости? — спітала.

— Ні, для польного...

— І Павло кинувся викрасти її назад?

— Ви вже знаєте, тіточко? — здивувалася молодаця. — Жовніри розказали?

— Ні, я догадуюсь... Ці харцизняки казали, що він щось там украв... Я не повірила й виласяла їхнього старшого... Та ти розкажуй!...

— Польний хотів обняти її, а вона надавала йому по пиці.

— Ще б пак, який ласий! Я б йому й очі повидірала.

— Пан скіпів, покликнув на слугу й звелів замкнути її в каплиці чи що в саду.

— В церкві Божій?!... Харцизяка!...

— Трохи не вмерла дівка від страху...

— Ще б пак!

— А перед світом приведено її знов до польного в покої. Пан і те й друге їй, а вона ні приступу. Тоді він кинувся на неї, обняв з усієї сили й поліз цілува-тись...

— Пху! паскудник!... Бідна дівчина...

— Орися не далася. Він силоміць, збороти хотів, та в цю хвилю Павлусь рвонув і видер із луткою вікно, вскочив усередину, схопив пана за шию й кинув ним на ліжко так, що той і обмер ...

— Ой, лишенець! Ну, не осоружний тобі хлопець!...

Тоді він спустив Орисю через вікно в сад, ухопив на руки, переніс через поламаний частокіл, а край саду чекав січовик із конем ...

— Який січовик?! — аж підскочила стара.

— Я не знаю ... Його приятель ...

— Знаємо тих приятелів! ... Приятель ... як свиня мішкові ...

— Не знаю, тільки казав він, що приятель Павлові. Та, мабуть, так воно є, бо як привіз Павло Орисю до матері, то він теж прийшов і дуже бідкався, що Павло загубив у покої чи в саду свого бриля ... Казав, що по тому брилю можуть знайти, хто зняв руку на польного ...

— Вже знайшли, проклятущі.

— ... а коли, казав, знайдуть, то бути парубкові на палі ...

— Ой, Боже ж мій! що ти говориш?

— Це не ,я тіточко, це він так говорив і прирадив Павлові тікати ...

— Куди?!

— Тікати на Запоріжжя покищо ...

— І одежу, й коня, й зброю давав?!

— Еге ж ... Та ви знаєте про це? — здивувалася Катря.

— Де б пак не знала, — давно знаю ... Ну, а мій що ж на це?

— Та що ж ... Мусів послухати ради.

— Тобто, як мусів послухати? — аж зблідла, почувши це Василиха.

— ~~Ч~~а як же, тіточко... Переодягся хутенько за січовика та й вийшав, на ніч глядя. Прохав, прощаючись, щоб вас навідали й переказали... Ой, Боже ж мій! що з вами, тіточко?...

Василиха, як стояла, так і опустилася, як нежива, додолу. Катрі кинулась до неї та побачивши, що стара зомліла, увихнулася по хаті, шукаючи кухля з водою, вибігла в сіни, зачерпнула з діжки води, вбігла назад і, набравши в рот, бризнула їй у лицє — раз і другий. Поставивши кухля на стіл, ухопила Василиху ззаду попід руки й з великою натугою підтягла її посадила на лаві.

— Ой, тіточко! ой, ріднесенька, що ж це воно буде?... Головонько моя безпорадная...

Взяла кухля, набрала в рот води й знов приснула нею на стару.

Василиха нарешті потроху розплющила очі, глянула на молодицю й повела рукою по чолі й очах. Знову глянула Катрі в перелякані очі й очуняла, а очувавши, почала жалібно плакати, втираючи полою скроплене водою лицє й сльози.

— Ой, не плачте, ріднесенька, бо й я з вами заплачу, — бідкалася, втішаючи її, Катрі, сіла поруч на лаві, однією рукою обняла згорблену постать старої за плечі, а другою втирала свої сльози. — Не плачте... Звелів переказати, що не забариться й унедовзі вернеться... Як тільки пригода ця забудеться трохи панами, так і вернеться...

— Спасибі, дочко, — тихо квилила Василиха, — що розважаєш мене, стару, покинуту всіми... Одна...

сама тепер зосталася... І цей покинув... Нікому не потрібна... Не прийшов попрощатися навіть... як і той... батько його...

— Він не міг прийти, тіточко, бо дуже квапився... Боявся, що слідком прибіжать посіпаки... Ніхто не знав, що аж уранці кинуться шукати його.

— Так, так, голубонько, я знаю... та все одно тяжко мені... Краще б умерти, ніж дочекатися до такого лиха... Що я тепер?... кому потрібна?... Сама-саміська, як палець... Умру, то й очей не буде кому закрити... й не заплаче ніхто...

Катря сиділа, притулившись до неї, їй слова розважання не йшли з уст, бо здавалися такими мізерними проти тої безодні матернього горя, що годі було набридати ними. Дала волю сердешній матері хоч трохи витужитися, віплакатись. Знала Василишину чинну до краю вдачу, чекала, поки серце втомиться боліти, а очі плакати. Лишили саму не хотіла, хоч удома було повно роботи тої, того порання. Дивилася крізь сльози на стару Василиху й не пізнавала її, вічно живої, метушливої, завжди готовою вибухнути на вразу бурхливою лайкою, на неуразливий поглум — широ-веселим гострим дотепом, на сердечно-приязне слово — словом привіту. Перед нею чи, краще, поруч неї сиділа тиха, згорблена, прибита лихом, нещасна істота, якась далека тінь і ще кілька хвиль тому повної життя, хоч і невеличкої, сухорлявої пристарої жінки. Дивувалася молодиця, як нагло може змінити людину тяжке горе.

— Годі вам, люба тіточко, плакати та побиватися, — нарешті промовила й усталла, — все одно вже того, що сталося, не вернути. Будемо молитися Богові мило-

серному, щоб послав здоров'я пережити це та діжда-
тися, поки Павло, здоров, вернеться додому. А тим-
часом робитимемо те, що досі робили. Вже нерано:
мені час до хати обід чоловікові варити, а вам на торг.
Вставайте, тіточко, будемо йти. Я проведу вас аж до
торгу.

Василиха підвела голову й питаюче подивилася
на Катрю, а далі зрозуміла, чого їй треба, втерла
сльози й важко, поволі встала з лави.

— Спасибі, тобі, моя голубонько, що нагадала . . .
Пора, час уже давно, а я, бач . . .

Вона взялася за коша й з великим зусиллям під-
няла його.

— Ох, що це він мені такий важкий? — мовила
здивовано.

— Стривайте, тіточко, — сказала молодиця, від-
бираючи в старої коша, — я піднесу вам, а ви по-
замікайте двері.

— Дякую тобі, моя дитино люба, що шануєш
і жалієш старість. Відразу видно доброго батька й не-
ньки дитину. Нехай же Бог пошле тобі щастя й зро-
ров'я.

Вони вийшли.

Сонечко справді піднялося височенько вже, та Василиха на те не зважала: поволі замкнула хату, на-
відалася до хлівця, а виходячи з двору, замкнула на
зашліпку хвіртку й тихо пішла за молодицею.

Перекулки сьогодні не пізнавали старої Василихи,
дивувалися, розпитували, але на всі розпитування вона
тільки зідхала та безпорадно рукою махала.

XIII.

Поволеньки Орися опритомнювала від того страшного душевного потрясення, що його так несподівано, так нагло зажила тої ночі, коли староста вітав польського гетьмана бучним бенкетом, а Павло мусів утікати з Канева. Це подвійне лихо, що впало на бідну голову Богу винної дівчини тільки тому, що краса її сяяла над звичайну вроду дівочу й затуманила отруєний мізок і розбещене серце одного з найвищих можновладців на Україні, — ця подвійна напасть не могла не відбитися й не лишити сліду на всьому духовому складі навіть її, простої міщанки, напів-селянки й вихованням, і освітою, й трибом життя. І це стало помітним від тієї самої хвилі, як її примчав Павло до матері, і вона в ненъчиних обіймах урешті очутилася й прийшла до свідомості; це позначилося на всій її до цеї пори життерадісній вдачі й рівній, невимушений поведінці. Щось безпосереднє, дитяче в тій дівочій вдачі її, що так чарувало в ній всіх, не зважаючи на прищеплену материним навчаням та напучуванням поважність і навіть гордовитість, — як вітром звіяло. Наче хтось раптом відчинив перед нею двері в інший світ і сказав: „Досі, дівчино люба, був лише рожевий, прекрасний, як усмішка дитини, сон, а справжнє життя — ось воно, за цим порогом, що ти переступила”.

І назвовні позначилася ця нагла відміна: глибокі, сині, як небо, очі її стали ще глибші й таємничі, як рівнява глибокого лісового тихого озера; між темними тонкими, гарними, як намальовані, бровами у хвильку задуми чи напруження мислі лагала ледве помітна

сторчова риска; рухи зробилися повільніші, а дзвінкий, перлистий молодий дівочий сміх не ринув з уст вільно й жартливо, мов гірський потічок із прискалка на при-скалок, а так, немов би тримала дівчина його на при-поні: часто посміхалися лише уста, очі ж — наче в саму душу твою хотіли проникнути. А пісня, якою бриніли сливе щодня й ранок і вечір на вдовиному обійсті, затихла, завмерла.

Від покмітливого материного ока не умкнула ця відміна в Орисі, але мати глибоко розуміла свою єдиночку, не тільки, як мати, а й як жінка жінку, — жінка, досвідчена в бурях життя, — жінку, що вступає в те жорстоке, невблаганне життя й переживає, освідомлює перші його іспити. Що-правда, не зазнала вона за свого дівування саме такого великого й жорстокого життєвого спробунку, але багато гірких пригод, напастей і розчарувань теж зажила, поки об'якорилася в тихому причалі з молодим Петром Обеременком, хай царствує з праведними. Тому тільки поглядала й стежила крадькома за тим, що коїлося з донечкою, але не рушила її духового переродження докучливим розпитуванням.

Минуло вже кілька день із того часу, як над бідною Орисею прошуміла така буря; вже й польний, очухавшись після Павлових обіймів, виїхав з Канева, й життя невеличкого міста потекло своїм звичайним ладом. Та, власне кажучи, коли й позначилися на кому, коли й залишили слід останні події ці, то тільки ж на двох родинах, і то лише тому, що обидві вони були зв'язані спільністю прямувань до однієї мети; а то б усе нещастя впало тільки на голову бідної вдови з дочкою.

Спільне нещастя зблизило Василиху з Оберемен-

чихою і її дочкою. Незгідлива Павлова мати, лишившись сама-самісінька, відчула, що ґрунт у неї під ногами захитався; що жила вона досі тільки Павлом своїм, але освідомила ще тільки тепер, коли його не стало коло неї; що він саме й був для неї тією підпоровою, що держала її на світі, сповняючи сіре, одноманітне та безцільне вдовине життя змістом і не допускаючи, щоб удови старої хати тхнула пусткою. Довго ще по Катериних відвідинах не в силі вона була не тільки віднайти рівновагу, але хоч прочуняти допуття, й почувала, що сама вона з своїм лихом без чужої помочі не дасть собі ради. А до кого вдатися? Рідні й близьких людей у місті не мала: першою тому, що сама була з села, а других через свою незгідливу вдачу. До чоловікової рідні навіть не признавалася після того, як Василь подався на Січ, і за довгі роки навіть забула про неї. І от тепер, опинившись у такому стані, коли потреба підпори й поради відчувалася як найгостріше, згадала небога, як гризла сина за те, що хотів привести в хату невістку. Була б невістка — була б і порада й поміч. А згадавши про це, згадала й про ту, що її так кохав Павло, що безоглядно пішов назустріч страшній небезпеці, аби тільки врятувати з поганих рук. Коли б біля неї був її старий, то хто зна, чи не зненавиділа б вона дівчини, що через неї втратила сина; але тепер, у страшній самоті, коли в хаті-пустці нема з ким і словом перемовитись, Василиха раптом почула смертельну тугу за близькою, рідною душою, й думки її самі полинули до Орисі й її матері. Вона раптом відчула в своєму старечому серці таку гарячу приязнь до старої й таку матерню ніжність до дівчини, що не вагалася довго й першої ж неділі, вер-

нувшись з церкви,, попорала по господарству що треба було й пішла до них на відвідини.

Добре не знала навіть, де живуть, і розпитувала в людей. Обеременчиха саме давала дробині їсти, побачила стару перед перелазом, щиро зраділа, нашвидку висипала на землю все, що було в підрешітку, кинула його на призьбу й метнулася несподіваній гості назустріч.

Василиха тимчасом перелізла в двір.

— Добридень, моя голубонько, — привіталася здалеку, — з неділею будьте здорові! — Чи приймаєте некликаних гостей?... Вибачайте, що так нахрапом ...

— Господи милосерний! що ви говорите, Василиха, люба моя? — з докором говорила Обеременчиха, обнімаючи й цілуючи стару. — Я така рада, така рада... А Орися як зрадіє!... Самі давно пориваємося навідати вас, моя матінко, та після тої халепи остерігаємося й з двору вийти... До церкви навіть перестали ходити...

— А звісно перестанеш і в хаті замкнешся від лихих людей, — згодилася Василиха. — Та чула, що пана того з жовнірами вже винесла лиха година з міста.

— Та хто їх зна, душе мила! Одного сьогодні винесе, а другого завтра принесе... Просю ласково до хати. Якраз вчасно нагодилися: саме обідати збиравлися...

— Спасибі, серденъко, я не голодна... Стомилася, знудилася душою на самоті, та й неділю Господь послав, — дай, міркую собі, піду навідаю тих, що мій Павло так шанував... Може й сама на добрих людях трохи розвію свій жаль пекучий та розважуся...

— Павло... Боже мій, Боже мій! — згадала Обе-

ременчиха. — Спаситель наш і оборонець... Страшно подумати, що з нами було б, якби не він!... І через нас мусів утекти, кинути рідну неньку, хату...

Так балакаючи, вони ввійшли в сіни. Орися готувала до обіду, але ще, як тільки Василиха вступила у двір, побачила стару у віконечко й уся здригнулася, я коли та переступила поріг у хату, вона кинулася з сльозами до неї, цілавала їй руки, не в силі промовити слова. Якусь хвилю стояли, обнявшись, мовчки й тихо плакали. Господиня дивилася, як обнялися старе й молоде горе, й собі ронила сльози.

— Ой, лелечко, що ж це я! — врешті відірвалася дівчина від дорогої гості, — ще ж не все подала на стіл, та й хліба не накраяла...

Витираючи хвартухом сльози, заметушилася кollo обіду.

— Роздягайтесь, серце, та сідайте в нас, — шанобливо припрохувала гостю стара господиня.

— Господи як у вас гарно в хаті, — роздягаючись і оглядаючи хату, говорила Василиха, — як у віночку. Сказано, до старого розуму та ще молоде життя на господарстві, то й у хаті, як у раю...

Розпитувала про двір, про садок, про городину, скільки чого насаджено, насіяно, і всім тішилася, немов би те все було її власне. Господиня охоче розважувала про все.

— Та в нас іще геть там за городом, у видолинку, невеличкий підмет та різочка поля... Цього року засіяли пшеницею. Слава Господеві, зйшла добре: як Бог пошле дощі вчасно, то й цього року матимемо хліб не купованій. Ой, серденько! але ж скільки тої праці, мороки, клопіт, поки всьому даси лад та поки

впораєшся... А без чоловічої руки все ніби не так, все ніби не те, та з самих думок, із самого щоденного страху, що може й те не так зроблено, й це не так упорано, занедужаєш...

— А звісно, без чоловічої руки й розуму тяжко, — підтакувала Василиха.

— Ох, як тяжко, душе мила! Часом вночі не спиш від самих думок тих, хоч і наростишся, навештаєшся за день, зраня до пізнього вечора...

Поки старі отак собі гомоніли про всяку-всячину у фдовецькому господарстві, Орися подала на стіл, потім підійшла до гості і вклонилася низенько:

— Просимо, паніматко, хліба-соли з нами зажити.

Глянула на неї Василиха, й замилувалася мимохіть, а серце налилося таким теплом, такою ніжністю до дівчини, що непрохані слози знов навернулися на очі.

— Голубонько моя, господинько люба, кукібничко, — говорила, підводячись і сідаючи до столу, — яка ж ти красна та звичайна!... У гарної матері й дитина гарна, звісно...

— Ой, не хваліть, Василихо, люба моя, бо перехвалите! — сміялася радісно стара господиня. — Призволяйте, просю ласково.

— Та як же ж, рідна моя, не хвалити сонечка, коли воно тепло та ясне, — як не хвалити дитя в матері, коли воно добре та красне!... Чи сальце в борщику своє маєте, чи куповане?

— Своє... Дякувати Богу, все своє...

— От бачите, а я вже давно купую... Та оце заняла кабанця в саж... Погано тільки, що на літо,

та мусіла, бо без сала не обійтися, а купувати все — не накупишся.

— Де там!... звісно, не накупишся...

Рідка за обідом гутірка точилася, як годиться, тихо, поважно, злагідливо. Стара господиня зумисне не згадувала ні про що таке, що зворушило б, внесло у зрівноважений теплим, щирим привітанням гості настрій її замішання, гострий жаль та смуток. І Василиха почувала себе, як у раю, як давно вже не почувалася. Понівечена тяжкими пригодами життя душа розставала в теплі, що ним огорнули її, ніби змовившись, стара господиня з дочкою, а серце, відчувші велику, без найменшої тіні лукавства й умисності, щирість їхню, загорялося такою самою щирою, теплою приязню до них.

По обіді Орися почала банити в гарячій воді посуду, а маті повела гостю показувати город, підмет, поле...

Орися лишилася сама в хаті. Намагалася розібраться в тих почуваннях, що хвилювали душу її в присутності Павлової матері. Давно чекала зустрічі й боялася її. Знала ж незгідливу вдачу старої, а до того ще свідома була того, що як не як, а стара жінка не вважатиме ні на що ѹ у Павловій втечі з дому обвинувачуватиме її, Орисю, що заради неї він безоглядно кинувся в страшну небезпеку. Цей страх чекання минув тепер. Була безмірно задоволена наслідками зустрічі, ѹ тиха радість світилася дівчині на видочку. Ніжним, жадібним до приязні й ласки, молодим серцем своїм відчувала, що якась — нехай невелика — частка тої безмежної Василишіної любови перейшла й на неї, що вона, сливе наречена Павлова, не тільки не стягла

на себе ворожого відношення його старої примхуватої неньки, а навпаки — можна думати, що запосіла в серці її місце поруч сина. Якже його не радіти!... Тепер спокійно можна чекати без кінця, поки вернеться Павло. Може щаслива доля її навмисне вчинила так, що через її страждання парубок переміниться на краще в козацькім товаристві, побачить світа, побачить людей, навчиться хоч трохи козацького ремесла, коли, тут перебуваючи, не навчився ніякого. Он Крига ото... кинув братчиків і відразу знайшов де рук зачепити. I Павло, вернувшись додому, зможе знайти собі службу в лейстрових... Аби живий був, не поляг у бою. Та Крига ж живий, а шість років, каже, воював із невірними. Дасть Бог і Павлові щастя...

Упоравшись з посудою, вона зібралася іти на го-род, де були ненька й гостя, але, виглянувши у вікно, побачила, що до них іде Крига, — вже й через перелаз переступив та простує до хати.

Не зраділа Орися новому гостеві, бо не знала, як Павлова мати поставиться до того, хто прираяв її єдинакові тікати на Запоріжжя, та ще й допоміг конем, одежою тощо. I сама вона, не вважаючи на ту поміч, що її козак подав Павлові, щоб урятувати її від ґвалту, не могла побороти в собі якусь несвідому неприязнь до Криги, що загніздилася в її серці ще з того вечора, як уперше сказала йому кілька терпких слів.

— „Ах, як недоречі він!” — подумала про себе й швиденько вийшла з хати в тій надії, що в хаті він може засидітись, а надворі не застоїться.

— Дай Боже здоров'я! — привітався козак, скинувши шапку й уклонившись. — З неділею будь здорова!

— Добридень, козаче, — відповіла звичайненько й стала, чекаючи, що казатиме далі.

— Сама, чи й ненька вдома? — питав Крига, щоб щось сказати.

— Та вдома, а де ж їм бути?... Десь на городі з Василихою.

— З якою Василихою?

— Таж з Павловою ненькою. А ти діло яке маєш, козаче, до матері? То я покличу, — сказала Орися, опускаючи очі під його пильним та химерним якимсь поглядом.

— Діло?... Хм... Та не так, щоб діло, — промовив він, розтягуючи слова, поводеньки, — а так... Неділю Бог дав, а я вільний сьогодні, то дай, думаю, зайду навідати.

— Спасибі, козаче, що не забув про нас, — відповіла дівчина, а сама думала: „Господи, хочби мати верталися! Ну, про що я з ним балакатиму! А мовчати не годиться, — подумає, що незвичайна, невдячна...”

— Забути про вас? — з притиском промовив Крига. — Ні, не забув... Про таких, як ти, Орисю, не забувають.

Позирнула здивовано на козака й спаленіла, а він стояв перед нею мужній, гарний, як намальований, і не зводив із неї своїх великих, зеленавих очей.

— Навіщо ти це кажеш, козаче? — нарешті отяжившись, почала Орися. — Якщо навідати нас прийшов для того, щоб мені тільки це сказати, то можна було не трудити ніг. Мені дуже шкода, що мушу знов, як уперше, казати ці терпкі речі, але сам подумай, — як я інакше можу тобі відказати?...

— Це правда, — промовив, зітхнувши. — Порано пхнувся з тим, чим серце живе.

— Порано?... Ні, козаче, бо вчасно ніколи не буде, — повір мені.

— Ти так гадаєш?

— Не гадаю, а знаю.

— Хто може знати, що завтра буде?

— Для мене те саме, що й сьогодні.

— Аж до якої пори?

— До якої?... До смерти.

— Чиєї? Твоєї чи Павлової?

Орися спалахнула, не сподівавшись від козака такої незвичайності. Кров ринула знов їй в обличчя, а в синіх очах заряxtі iскорки гніву. Крига глянув на неї, їй лукава усмішка щезла з його лиця: він бачив, що переборщив, і зніяковів.

— Скажу тобі, козаче мій, щиро, — важко дихаючи, почала Орися, — дивні мені оці твої підходи. Чи ж не ти при мені присягався Павлові в побратимстві, завіряв у тому, що певно їй нелицемірно берегти-меш ту приязнь братерську аж до його повороту, а мене боронитимеш від напастей?... А це що?... Може твій побратим ще й до Січі не доїхав, а ти...

— Що ж я, Орисю?... — питав, угамувавши збентеження своє, сміливо їй одверто. — Слова свого я додержуватиму вірно їй буду завжди йому побратимом, поки сам він не покладе кінця нашій приязні. Але чи хоч одним словом обіцяв я йому, що охоронятиму тебе паче ока для нього?

— А для кого ж? — обурилася дівчина.

— Мав на мислі вас самих, тебе з ненькою. Отже, ѹ тут сумління моє чисте, їй ніхто не дорікатиме мені,

що я зраджу твоїм, коли кажу тобі, що ти гарна, як квітка, що хто раз побачив тебе, ніколи не забуде, а все тягнеться до тебе, як рослина до сонечка, і коли це я так чиню, то винуй, дівчина люба, себе й свою вроду.

— Лукавиш, козаче, ѿ хитрими речами хочеш уговорити не так мене, як своє сумління, щоб не кричало воно тобі про твою неправду ѿ зраду. Та тільки знай: сумління своє може ти ѿ приспиши лукавими речами, але мене — ніколи. Я все нагадуватиму тобі про твою зраду, козаче, а вернеться Павло . . .

— Він не вернеться! . . .

Орися здивовано ѿ злякано глянула йому в вічі.

— Як не вернеться? — спитала по хвильці, — казав тобі, чи що?

Крига посміхнувся.

— Та не то, щоб казав так . . . просто в вічі, а так . . .
Знаю ж я думки його ѿ норови . . .

Дівчина знов кинула на нього допитливий, пильний погляд. Ледве помітний пружок ліг їй між бровами. Відвернула захмарені напружену думкою очі кудись убік і по хвилі промовила, немов би до себе самої:

— Побачимо . . .

І якось відразу все стало цілком байдуже — і ко-зак, і його лукаві вмовляння та виправдування, і те, що є, ѿ те, що буде; серце немов би легенькою кригою взялося, і никли всі почуття, лишилася сама байдужість.

Сипався на землю білий квіт із вишень, мов той рідкий-рідкий, повільний лапатий сніжок пізньої осені. Ніжно курилися в квітничку яснозелені васильки, довголистий любисток, дрібномережеві чорнобривці.

Підійшла до квітника й почала вирівнювати тонкими пальчиками широкого пожолобленого листа в рожі. Мовчала. І він мовчав, — легенько посміхаючись, стежив за нею.

З-за хати почулася гутірка, а за хвильку з-за рогу вийшли старі жінки. Здивувалися, побачивши козака. Крига, знявши шапку, привітно поздоровкався й гречко вклонився.

— Це, сестрице, той самий козак, що поміг Павлові вийхати на Січ, — сказала Обеременчиха своїй гості.

— Спасибі тобі, козаче, — мовила Василиха, — що порятував хлопця в скрутний час. Тільки ж. як же ти сам зостався, віддавши йому й коня свого й зброю?...

Крига засміявся:

— Не турбуйтеся, паніматко, маю все те дурно від козацького уряду. Все одно довелось би спродувати комусь.

— Ну, та вторгував би все ж таки за те все якісь там гроші, а то ...

— Покищо, паніматко, не маю великої притуги, щоб за такою дрібницею вгянти. Та й те сказати, що не подарував я Павлові, а тільки позичив: живий буде, то поквітуюмося.

— Хіба що так, — згодилася стара, а в самої виникла в пам'яті призабута розмова колишня з сином про Кригу й Орисю. — Ну, а як же ти?... Чула від Павла, що кинув ти оте Запоріжжя на те, щоб оженитися з якоюсь гарною дівчиною та осістися десь за Дніпром, подалі від панів, на вільних землях.

— Та є така думка.

— Дак за чим діло стало? Чи пари, козаче, не знайшов ішев?

— Не легка справа, паніматко, — засміявся Крига.

— Ов?... Чи дівчат обмаль у Каневі гарних?... То може ж хоч оком накинув?...

— „Куди вона гне?” — думав Крига. — „Хоче хитро-мудро розвідатись, чи не намірився я на синову дівчину...” — Та може й накинув на яку — промовив уголос, — а як тобі ні привіту, ні одвіту, то дарма праці.

— „Це добре”, — міркувала Василиха про себе. — „Та й по дівчині бачу, що лихом дихає на вирлатого”. — Що прадва, то правда, — згодилася вона, — знайти дружину до мислі, та щоб і ти їй до серця припав, — це не поставець оковитої вихилити в Лейби або в бубна забубнити. А проте — маєш час, козаче, — ще не одна навинеться. А тоді словечко тільки скажеш нам із господинею — висватаєм і не зчуєшся.

— Авжеж, висватаєм, — сміялася Оберемчиха.

Орися все вирівнювала того ненадійного листа з рожі й тільки посміхалася, схиливши перед себе голівку та скоса поглядаючи на Кригу.

— Згода, — промовив він, перехопивши її глумливий погляд. — Дякую красненько... Як приайдеться до чого, то я вже до вашої ласки. Тільки ж не відмовляйтесь тоді.

— А чого б ми відмовлялися? — пильно поглянула йому в вічі Василиха, — діло чесне й почесне...

— „Ні, тут щось не так”, — подумала про себе, — „не інакше, як до Орисі моститься... Треба не спускати їх з ока”. — Ох, моя голубонько, — звернулася до

господині, — час мені й додому... Хоч як не хочеться, та треба йти...

— Та чого так поквапно, душе мила? — вговорювала Оберемчиха. — Посиділи б іще, побалакали б...

— Нехай другим разом, серденько. Так мені у вас мило та любо, що я не забарюся й знов надокучити, — засміялася Василиха.

— Що ви говорите, сестрице! Ми такі раді, такі раді...

— Прощайте, мої любі!

Василиха обнялася з господинею.

— Я, мамо, трохи проведу тіточку, — повернулася Орися, їй вид її розпромінився. Зраділа, що трапився вихід з ніякового становища.

— Гаразд, дочки, — згодилася мати, — тільки ж недалечко.

— „Мене уникає”, — подумав Крига. — „Нічого, звикнеш потроху. Не треба тільки до неї так притьма, а спроквола”.

— Прощай, козаче, — звернулася Василиха до Криги. — Щиренько дякую, що допоміг хлопцеві при лихій годині. Може почуєш що про нього, то не полінуйся й матері його zwістити, а хата моя все відчинена для тебе, як я вдома.

— Спасибі, паніматко, — промовив Крига, — на відаю, коли що. Бувайте здорові!...

Орися пішла провожати гостю. Не говорили нічого, аж поки пішли потихеньку вулицею.

— А що він... той витришкуватий... почасту до вас заглядає? — почала стара.

Орися засміялася.

— „Витришкуватий”?... Ні, відколи поїхав Павлусь, оце вдруге він...

— Досить і того! — обурилася Василиха. — Це вже виходить двічі на тиждень... Нема чого йому вчащати...

Орися не перечила, хоч добре розуміла, до чого це стара говорить. Мовчала.

— Ач, який меткий! — знов забурчала Василиха.
— „Тільки ж не відмовляйтесь тоді...” Знаємо, куди гнеш... Наздогад буряків...

Довгенько ще бурчала старенька, і — дивна річ — бурчання її було приємне Орисі: з нього відчула вона ‘те, чого ще бракувало їй, цебто певности, що Павлова ненька полюбила її тепло й широ, як свою дитину. О, тепер вона зможе чекати Павла хоч цілий рік!...

Тому, прощаючись із Василихою й цілуючи їй зморшенні старечі руки, Орися промовила:

— Прощайте, паніматко! Спасибі, що навідали нас... Зву вас тепер паніматко, та певна, що діждуся того щастя, коли назву вас матусею, ріднесенькою... А про те... про того, як ви кажете, витришкуватого... будьте спокійні: свахою від нього на мойому весіллі вам не доведеться бути.

Сльози радости й утіхи ринули з очей у старої. Тремтячими від зворушення руками вона обняла й пригорнула Орисю до себе.

— Люба дитино моя... — тільки й могла вимовити.

Ще раз поціувала й перехрестила.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ.

XIV.

— У Бога віруєш?

— Вірую, батьку.

— А ну, перехрестись!

Павло зняв шапку й широко перехрестився.

Кошовий пильно оглядав парубка своїми гострими живими очима, немов би ціну йому складав або звіряв, оскільки можна поняти віри тому, що про молодика оповів йому старий козацький полковник Омелян Граб.

— Тебе, либонь, Павлом звати?

— Павлом, шановний батьку.

— Похilenком?

— Еге ж.

— Хм... Гаразд... Павлом ти, хлопче, й зостанешся: так свята церква тебе найменувала, то ж не нам, грішним, її приписи ламати. Похilenko ж — це вже від людей... Звичай в нас такий на Січі, щоб хто вступає до нас у товариство, лишав поза валом січовим своє старе прізвище, а приймав від братчиків те, що йому накинуть, і вже ти відхрещуйся не відхрещуюся від нього, а воно так тобі й прилипне, хоч би тебе й собачим сином продражнили, а не тільки чимсь пристойним.

— Воля товариства, мій батьку, — мовив Павло, вклонившись.

— Так, сину, без волі товариства тут нічого не починається й не робиться.

Дивувалася січовий старшина, присутня при розмові, що звичайно суворий в січових справах і скупий на мову, завжди такий короткомовний кошовий понад звичай так багато говорить із новаком. „Десь дуже до мислі припав йому цей молодий подобень”, — думав про себе кожен, а старий Омелян аж не тямився з утіхи, що досвідчене око й розум січового голови зуміли відразу оцінити його улюбленця.

— Оповідав мені батько Граб ~~десні~~ про тебе, — посміхнувся самими очима кошовий і розгладив бороду. — Жбурляєш, казав, не тільки звичайними собі людьми, а й такими, як отої ногайський велет, що ~~зборов~~ його, — Жбурляєш ними, як снопами вівсяниими. То ж будеш ти в нас не Похиленко, а Жбурляй. Як ви на це, панове-браття? — звернувся до старшини, — добре буде молодцеві, коли його так продражнимо?

— Добре, батьку, добре!

— Краще й не треба!

— Лепсько! — гукнув старий Граб. — І нехай мені дідько в пику начхає, коли брешу!

— От і гаразд, — задоволено промовив кошовий.

— А ти як?

— Спасибі вам, батьку, — знову уклонився Павло. — Ваше й товариства слово для мене закон. Як сказали, так і буде.

— Гаразд... Маєш, козаче, силу надлюдську, — але не розкидай її по-дурному, не хизуйся нею, не чванься перед братчиками, бо Господин дає силу козакові на те, щоб нею бити ворога бусурменина й усякого супостата, а не на чорт батька знає що. Та придивляйся до наших звичаїв січових, а у вільний від роботи час навчись від братчиків орудувати тим, що

красить лицаря, цебто козацькою зброєю. Багато, мій друже молодий, дав тобі Господь із щедрої своєї руки, то ж шануйся, пам'ятай завжди про Бога, про рідний край і чесне товариство запорозьке, а старших шануй, старшини слухай, а надто в боях із ворогом, і заживеш великої слави, як і наші діди та батьки. А тепер ходи собі здоров, вибірай курінь, який хочеш, і розташуйся в ні

Вклонився Кузенсько Павло кошовому отаманові й славній старшині січовій і вийшов із паланки, як у тумані. Перед очима все стояв образ величного, з довгою бородою й вусами, лицаря із зсунутими над переніссям соболевими бровами, а під ними — гострими, як свердла, мудрими допитливими очима, що зализають — хотів ти того, чи ні — в самісіньку душу. Не визначався постаттю (були там постаті й далеко показніші), але саме тим своїм проникливим мудрим поглядом. Немов би той погляд промовляв: не блуди словами, бо я бачу наскрізь усю твою душу, бо я все знат, знаю й буду знати, — отже, від мене й не важиться сковатися! . . .

— „Дак оце він, той необачний Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, — крутилися Павлові в голові слова славної пісні про завзятого гетьмана запорозького. — Але то, мабуть, тільки в жарт складено пісню, бо на необачного він ані трохи не скидається, — навпаки, швидче на дуже обачного, та ще й мудрого, ще й з сильною, залізною рукою. Гляне, то аж позаду рукою” . . .

Так із канівського гуляя Похilenка Павла зробився братчик січовий Павло Жбурляй. Потрапив до славетного запорозького гнізда лицарського саме в

найгарячіший час. Знаказу королівського Січ готувалася до війни з турками, але поки запорожці споруджували чайки й запасалися всім, що треба було для морського походу, Річпосполита польська раптом прийшла до згоди з султаном, щось йому заплативши, — мовляв, на тобі, чорте, груш, та мене не руш! — але запорожці на це не зважали: зібралися на нараду січову, постановили одностайно розпочати діло довести до належного кінця: нехай собі, мовляв, король мириється або воює — на це його королівська воля, а воля товариства — й цим разом іти боєм на бусурменів, а не сидіти та нудитися без лицарського діла по курінях. Та й шкода тієї велітенської праці, що пішла на влаштування походу: самих чайок споруджено було півдругаста, в повному риштунку, та козацтва для них рихтовано піввосьма тисяч — що з ним робити? Розпустити? Але не тим духом віднього дхне. А до того одержано певні звістки, що під Очаковим стояло кілька десять турецьких галер, що вони не прийшли, звичайно, з хлібом-сіллю до січового товариства: і не зчуєшся, як турки висадять військо та підплывуть на човнах та сандалах Дніпром під самісіньку Січ Запорозьку.

Отже, на Січі кипіло, як у казані: братчики готувалися до походу, латалися, запасали кожен усяким потрібним в поході дрібницями, чистили й гострили зброю тощо. П'яних ніде ані однієї: грізне око “необачного” сягало всюди, горе тому жидові, вірменинові чи грекові на “шамбаші”, на тому базарі за січовим валом, коли він, жадений шинкар, не вдер-житься й продастъ перозважному, нездержливому

братчикові кухоль горілки, — годувати їому раків у Дніпрі білим тілом своїм; та й братчикові тому не з медом буде: погодує він комарів та різну іншу ко-маху своєю крівцею, ~~ко~~ його, голісінького, прику-ють до гармати. Бородатий кошовий не любить жар-тuvati й за військового стану вмів тримати своїх буй-них лицарів рукою залізою.

Павло була у всій цій метушні найближчу участь, дивуючи всіх своєю запопадливістю, своєю відданістю новому для себе ділу, але ніколи не висувався наперед: мовчазний, сміливий, поважний у роботі, він соромився й ніяковів, коли хтось із старших звертав на це свою увагу, навіть сердився й від ухвального слова ховався за спини братчиків, ніби хотів тим визнанити, що сам він ніщо, що діла довершує вся громада. Робив так, наче роботою бажав розбити свою глибоку затаену тугу. Братчики, що оце свіжо побували на Україні, в Каневі, й вернулися на Січ із Павлом, догадувалися, яку тугу розбивав молодий козак у роботі; а іншим здавалося, що новак своєю запопадливістю хоче прискорити вихід у море, що його ще ніколи не бачив, і горить поривом швидше зчепитися з турком вони посміхалися ласкаво в уси, але не зачіпали словами, щоб не бентежити соромливого молодика: з часом, мовляв, уговкається, вгамується молода потуга, стане твердішою, але й рівнішою, а на юнацьке завзяття начинеться ~~вузде~~ розважности; а покищо — нехай потішиться, аджож йому увдивовижу! . . .

Ціла ж правда була в тих і другим разом. У роботі Павло топив свою тугу за тим, що близкучим сном промайнуло ще недавно в його зеленому житті, й

уводночас квапився винести тую тугу свою на буйні хвилі в море й пустити нагонцем за вітром у безкраї простори. Тісно їй було за валами січовими в людних суріннях громадських. А що туга тая не кидала юнака і у роботі, це не тяжко було покіміти по його задумі, що вряди-годи опановувала козака просто серед роботи. Траплялося, наприклад, при риштуванні чайок гарматами, звалить Павло на себе сам цілу гармату, як мішок полови, несе, несе по сходах із берега на чайку й раптом зупиниться в задумі на хвильку, поки хто не погукне, щоб ішов далі або вступився й дав дорогу. Тоді, очутившись, із подвійною запопадливістю робив, що треба було.

У товариських взаєминах з усіми був однаковий, не розрізняв у велелюдному товаристві кращих, гірших, бо ще не встиг як слід розібрати в тому, що діялося довкола; був рівний у приязні до всіх і до кожного зокрема; на поглумки й жарти неуразливі сміявся або відповідав тим самим, а на зачіпки уразливі здивовано дивився на напасника й відмовчувався, тим паче, що хтось інший нагукає, було, на напасника. Але останнє траплялося дуже рідко, бо сливе ніхто з братчиків не почував до безхитрого, лагідного, юного величчя порожнечі й неприязні; та й те ще, що звали вже, за що його сам кошовий продразнив Жбурляєм. “Цур і пек йому, жовтодзюбому! думав усяк, хто любив заідатися з товаришами, — цього зачепи тільки: дошку-лиш — печінки відіб’є...” *

У неділю та у свято Павло розважався з молоддю січовою за валом, вправляючись у двобоях на шаблях, в орудуванні списом, у стрілянні з мушкета, з пистолетом

ля й навіть із лука. Або брав уздечку й ішов на луки, де випасувалися січові табуни, розшукував свого ко-ня, сідав на нього охляп, забирається геть-геть від Сіці аж у степ і вертався лише до вечері. Чекав нетерпляче походу.

І нарешті прийшов.

Не у звичаю було в Сагайдачного зволікатися: як тільки все до найменшої дрібниці було готове, гетьман розподілив товариство по чайках, у чільній осівся сам, і козацтво рушило уплинь за Дніпровими хвилями в море, лишившись в Сіці тільки невелику, із кількасот козаків, залогу для господарювання й охорони. Перед походом відправив січовий панотець молебень і посвятив чайки. На вдивовижу всьому товариству ї старшині, гетьман, розподіляючи козацтво по чайках, звелів покликати до себе Павла.

— Слухай, Жбурляю, — звернувся до збентеженого несподіванкою Павла, — навчився битися на шаблі, чи промарнував час на казна-що?

— Трохи навчився, мій батьку, — відповів молодик, уклонившись.

— Ну, нічого, — на ділі навчишся краще. А з мушкета палити?

— Навчився, батьку.

— От і гаразд. Сядеш у моїй чайці, — може потрібна буде твоя потуга.

— Спасибі, батьку! — аж вигукнув радісно Павло, зрозумівши, що гетьман відзначає його перед усім товариством. — І силу свою і здоров'я віддам товариству, а битимусь до загину.

Сагайдачний здивовано й разом задоволено

нув на нього й промовив, ні до кого, власне, не звертаючись:

— Гей, мати Січ Запорозька! не одного героя-лицаря виховала ти в своїм куріні, відколи побралася з козацьким батьком — з Дніпром-Славутою, й ще не одного виховаєш! Саме повітря твоє з телят творить відважних турів... Ну, дай Боже, Жбурляю, щоб мое око не зрадило мене.

Далі звернувся до всіх:

— Отже, дітки, завтра вдосвіта рушаймо, а сьогодні спіте на чайках.

Лишивши в куріні саме сідло з уздечкою, Павло пороздаровував свої шаблі тим, хто не мав, а собі заставив тільки ту, що виборов у татарського лицаря, засунув за пояса пистолі, взяв ще деякі дрібниці, накинув кирею, й перехрестившись, вийшов із братчика-ми з куріння. Ночував на чайці.

Ще тільки почало на світ благословлятись, як гетьман уже вступив на свою чайку й звелів розпустити вітрила. В тую ж хвилю з башти січової гринув вистріл із гармати. Сполохане птаство хмарою злинуло з околишніх лісів і плавнів у повітря й сповнило його страшним риком та гамором. На січовій дзвіниці задзвонили дзвони. Гетьман здійняв шапку й перехрестився, далі промовивши — “З Богом рушаймо!” махнув булавою. Заскрипіли в кочетах весла, залопотіли вітрила, а чайки одна за одною легко й плавко посунули Чортомликом у Дніпро.

Сонце, зійшовши в легенькій прозорій млі, повітало запорозьких лицарів уже геть-геть від лугу Базавлуку. Павло потім через усе своє життя не забув

цієї чудової картини першої в його лицарському стані виправи на море. Бистро, як стріли, линули чайки серединою старого, як світ, широкого, як море, Славути. І північно-східній вітер, що повіяв зо сходом сонця, і дуже нестримна від порогів течія, і веселі надувані вітрила по одному на кожнім байдаку-чайці, і потужні в лад помахи опачин, а над усе — піднесений дух і завзяття козацьке, надхнене тим, що стояв на передньому чардаку, соколиним оком вдивляючись удалечі, оглядаючи пильно то один, то другий беріг і вряди-годи повертаючи голову назад, щоб сягнути зором аж до найдальшої чайки й переконатися, чи все гаразд в його рухливому, хороброму війську. Знало воно добре свого грізного в поході гетьмана, тому, й розмовляючи між собою, все було начеку, готове у всяку мить, виконати гасло, подане таким чи іншим рухом його гетьманської булави. Тишу весняного ранку порушував лише скрип опачин у міцних кочетах, гамір сполоханого птаства та іноді одна-друга увага гетьманова стерничому.

Дивився Павло, сливе очей не відривав від величної постаті на чардаку, стежив за кожним її виразним і впевненим рухом, і що більше слідкував, то глибше переймався невимовним почуттям захвату й поваги. Уявляв гетьмана в бою з невірними з його грізною, непохитною волею, з достеменністю й короткомовністю в найвідповіальніших наказах, із безоглядною відвагою й приирством до найбільшої власної небезпеки, а водночас із любовним, хоч навбач і суворим, гарячим піклуванням про своїх вояків, — і починав розуміти таємницю його чи-

сленних звитяг над ворогом. І дивна річ, — Павло відчував зненацька так ~~ясно~~, немов би ось-ось це станеться справді, що обернеться в цю мить гетьман і скаже йому: “Жбурляю! сторч головою у вир Дніпровий!” — і він, Павло, не завагається ані на мить, а скочиться на бистрі ноги й кинеться стрім-голов у страшний вир, щоб не виринути вже ніколи. Це вже була не повага звичайна, навіть не захват від спозирання великої людини, а цілковита побожність до неї. Він так виразно уявив собі той наказ і свій викон його, що аж зідхнув глибоко й озирнувся на товаришів, чи не підглядів котрий його дивацької мрії.

Очі його зустрілися в погляді з другими великими карими очима. Вдивившись у них, Жбурляй покімтів і заховану в них лагідну усмішку й одверте любування на нього, Павла Жбурляя, і збентежився, а зніяковівши, зашарівся, мов калина жаркая, й питуюче глянув на цікавого знов.

— Правду казали про тебе, пане-брате, деякі козаки з вашого куріння, — засміявся вже одверто незнайомий Павлові, молодий теж, братчик, — що наш дужий Жбурляй може ні з того, ні з цього зашарітися, як дівча.

Павло зовсім спаленів і розсердився раптом і сам на себе й на молодика.

— Звідки ти знаєш, що я Жбурляй, і хто такий ти сам, що, мов шпиг, підглядаєш за людиною? — гостро звернувся він до цікавого.

Той погасив під юнацьким чорним усом свою ухмилку й промовив:

— Та ти не дратуйся, пане-брате, бо вразити тебе я не хотів і не хочу. Я не шпиг, а такий самий братчик, як і ти, лише з іншого куріння, а звуть мене Зінько Хмель. Що ти дужий Павло Жбурляй, знаю, бо чув, як старий лицар Граб, вернувшись з Канева, розповідав про твої пригоди батькові кошовому, а oprіч того, ніхто ж, як я, вписував тебе в наші реєстри.

Павло, поки він говорив, заспокоївся й опанував себе. Він пригадав, що й справді бачив мигцем цього козака між старшиною, як уперше став перед кошовим.

— То ти писар січовий? — спитав він його, вже без жадного забентеження, дивлячись йому в вічі.

Хмель засміявся.

— Та так щось... ніби привчаюся коло січових паперів ходити.

Дивився Жбурляй на молодого, як і він, братчика, й мимохіт' почув до нього повагу, а що саме було в нім гідного поваги, не міг собою вбагнути. Щось було в нім таке, що він покмітив тільки в самого лише Сагайдачного, але що ж?... Розпитувати докладно не годилося, тому він постановив собі якось довідатися від других, бо й те ще знов, що братчик ніколи сам не виявить своїх духових здібностей і звідки вони в нього, — навпаки, — скоріше приховає їх, щоб не визначатися, не підноситися над загальним рівнем духовим усього товариства. Такий був звичай. Ні значність роду, ні велика освіченість, ні надзвичайні здібності й хист у братчиків не були в пошані доти, доки не виявилися на ділі, а не на

язиці тільки, тому всяк, хто хоч трохи обізнаний був із січовим ладом, прекладав над виявлення себе язи-ком — виявлення ділом.

— Стежив я за тобою, — говорив Хмель, — як ти закохано дивився на нашого гетьмана, думаючи якусь думу, й глибоко розумів, що в тебе в душі ко-їться. Адже ти ладен молитися на нього, — правда?

Павло здивовано поглянув на товариша, вже з самого питання й з того, як він висловив його, зро-зумівши, що цей Зінько Хмель не простий собі козак із посполитих або міщан.

— Молитися? — перепитав. — Не знаю, але та-кої людини я ще не бачив... Не знаю, чи молити-мусь на нього, чи ні, а що піду за нього в огонь і в во-ду, то це так, бо відчуваю, що він знає, що чинить, і не поведе під дурного хату.

— Маєш правду, Жбурляю, — відповів на це Хмель, — гетьман січовий Петро Конашевич-Сагай-дачний належить до тих людей, що за бистрим ро-зумом іхнім почуваєш себе на певній дорозі. Орел!... Кожному з нас лишається тільки виконувати без жад-ного опору й слухняно його накази. Та й не з тих він, що можуть стерпіти, особливо за походу, я-кийсь опір, і саме тому, що це взагалі розходиться із звичаєм військовим, коли над усім повинна бути одна воля — воля військового гетьмана, і тому, що, як ти зауважив, Сагайдачний знає, що чинить, а це вже кількаразово довів своїми звитягами славними побачиш сам: за кілька день будемо під Очаковом, де зібралася на нас ціла громада турецьких галер та сандалів.

Слухав Павло й усе більше впевнявся, що має діло, хоч і з молодою, але розумною, освіченою й бувалою людиною. Спало на думку давнє бажання розібратися в тих сумнівах, що бентежили душу його ще з Канева, що на них сам він не міг знайти відповіді, й які відкладав на слушний час. Величність близчого наміру Сагайдачного цілком захопила, полонила його, а віра в те, що гетьман ліпше знає, що чинити треба для рідного краю, примусила Павла приховати свої сумніви й робити те, чого вимагало від нього його нове становище. Чомусь здається йому, що саме тепер настав той слушний час, коли з ним розмовляє товариш, що, як видно з усього, багато знає й близький до гетьмана.

— Доводилось мені... — почав він несміливо й плутаючись трохи, — і в Каневі, та як і сюди іхав, думати про те, хто нам більший ворог... чи турки, що їх ми сливє ніколи й не бачимо на Україні, чи магнати, що панують над нами разом із своїми посіпаками, жидами. Ти ж знаєш, пане-братьє, яково живеться нашому людові під магнатами... Ще як польний говорив до січовиків у Каневі, закликаючи їх до війни з турками, то я собі думав: хіба нас турки гноблять, хіба вони нами поневіряють? Вороги найбільші наші — магнати, а коли турки збираються їхбити, то й нехай б'ють, чого ж нашим козакам іти накладати головами, обороняти від загибелі нашого ворога? Щоб він зміцнів та ще дужче напосів на нас?... І це, кажуть, скрізь так, по всій Україні... Коли б я не був певний, що наш гетьман ліпше від нас знає, з ким нам треба битися, то кинув би Запо-

ріжся й пішов би шукати правди десь інде... А ти, пане-брате, якої про це думки?...

Хмель уважно слухав і дивився, дивуючись, на молодого велетня, що так легко давав собі раду з дужими напасниками і водночас був такий безпорадний у боротьбі з своїми думками і сумнівами. Але не признати слушності цим, важким, як колоди, та невкладистим думкам канівського колишнього міщуха, він не міг.

— Твоя правда, дорогий Жбурляю, — відповів він по хвилі Павлові, — і не сам ти тільки доглупався до неї. Були такі, що так само думали, як і ти, та й не тільки думали, а людно й оружно повставали на панство. Та ж чув, мабуть, про повстання славного лицаря Наливайка Северина?

— Та дещо чув, а якже...

— Ну, а чим скінчилася його боротьба з панами? Теж чув?

— Чув, чому не чув... Погано скінчилася.

— А чому?

— Та ж тому, мабуть, що потуга панська була далеко більша. А ще, кажуть... згоди не було між нашими.

— Отже. Боротися, пане-брате, з панами — це не пусте діло, як може декому здається, тому й гетьман наш, пам'ятаючи долю Наливайка й Лободи, варується покищо стати на цей шлях і воліє вичікувати... Щоб побороти панів, для цього треба всім по всій Україні одностайні стати, інакше кінчиться так, як і в Наливайка, й наступить ще гірше безправ'я й гніт.

— Та само ж це не станеться, а мусить хтось почати?

— До цього прийде, Жбурляю, я глибоко в це вірю, але коли — ніхто не знає покищо.

Хмель глибоко замислився на хвилю, а потім, стенувшись, додав:

— Так, прийде... І ми це, Жбурляю, доживем до цього.

З розмови цієї побачив Павло, що не його самого посіла ця думка, що вона носиться в повітрі, зріє, набирає сили й розгону, і вельми втішився.

Щодалі Дніпро ставав усе ширший та ширший. Супровожені криком чайок, бистро линули запорозькі байдаки мерехтливими на сонці хвилями, й не один із козаків, особливо з новаків, що не збайдужнів іще в обставинах суворого січового життя до краси, цілыми годинами вистоював, спершись ногою на облавок свого байдака, й не міг очей відірвати від величного видовища. Тікали назад мінливі смарагдові береги з плавнями, лісами, чагарями; піскуваті просереди, мілизни-острови; мрійливі саги з нахиленими над ними велитеньськими вербами та осокорами; широкі, як озера, лискучі на сонці, затоки, вкриті табунами всякої дикої птиці; зелені острови — і ніде-ніде ані людини, ні людського житла...

А сонечко котилося все вгору, вгору...

XV.

Не зупинялися ніде і вночі, тому вже другого дня надвечір опинилися в широкому, як море, гирлі Дніпра.

Із того, що на бородатому обличчі рухливого не-всипущого гетьмана ввесь останній час грала весела ухмилка задоволення, Павло догадувався, що все йшло добре, що гетьман певен у собі і в товаристві й повен надії на щасливий кінець своєї великої виправи. Він говорив із старшиною більше, ніж звичайно, й навіть жартував, а на вечерю звелів роздати братчикам по доброму михайлику оковитої, без якої й у найважливіших походах не обходилося в харчових запасах.

— Бачу, що все гаразд, — звернувся Павло до Хмеля, коли той відійшов від Сагайдачного по якійсь короткій розмові, — гетьман веселий, а за ним і товариство повеселішало..

— Гетьман задоволений, що все йде так, як він собі розрахував іще на Січі, — відповів Хмель. — Річ у тому, що незабаром із лівого боку почнуться Прогної — озера сільні, а на тих озерах завжди вештається багацько всякого чужого люду коло сільного промислу... Невигідно нам, щоб нас бачив хто з берега й порахував потугу нашу, тому гетьман і важив на те, щоб проминути цей беріг уночі: зустрінемо кого на воді — потопимо, а з берега вночі ніхто не побачить і не почує. Вранці, як сонечко підіб'ється геть-геть, будемо коло Очакова, де стоїть більш, як п'ятнадцять, каторг і велика сила сандалів із турецьким військом. Сонце буде туркам просто в вічі, й нас вони запримітять тоді тільки, коли вже пізно буде...

Хмель поглянув на захід сонця.

— І година сприяє нам, — промовив задоволено, — ранок буде напроцудо гарний, а сонце сліпуче ся-ятиме. Легка рука в батька гетьмана.

Покімітивши величезну зацікавленість у Павлових очах, він поляскав його панібратьськи по плечі й за- сміявся.

— Вчись, Жбурляю: досвід на війні не менше важить, ніж зброя. В дурного ватага гинуть тисячі там, де в розумного горстка звитяжить.

Те, що відбувалося на чільному байдаку, через близчі до нього передавалося далі, і бадьорий настрій кошового не лишився ні для кого таємницею, підбадьорив іще більше жадне бою козацтво, окрилив лицарський дух його новими надіями, струснувши всією істотою. Ніхто про смерть не думав, як про річ, не варту лицарської уваги. Кожен думав про те, як він буде бити невірних на славу козацтву, і собі, і не припускав навіть, що й ого може зустріти така сама доля, а коли хто з розважніших усе ж таки хоч жартом нагадував про "кирпату", то на це був або поглум із неї, або зухвале — "ат! раз мати родила, раз і помирати..." Бажання впитися хмелем бою, пораювати його шалом, зажити лицарської чести і слави було в кожному з козаків могутніше за чуття смерті; а на тім світі — на тім світі всякому, кому судилося полегти в бою, уготовано пишне місце в раю. В цій мірі вони, вірні, мало чим відріжнялися від невірних.

Лагідна літня ніч спустилася на широкий, як море, лиман Дніпра-Славути і розсипала небом зорі, ніби прибралася в свої найкоштовніші шати. Та ніхто з козаків на те не зважав, або занятий коло опачин, або дрімаючи під одноманітний плюск весел. Лише невпокійний, невгаваючий гетьман знав ціну самоцвітам небесним. Винозорим оком прозирав він пітьму над

тихим лоном води і, кидаючи зчаста погляд угору на зорі, напівголосно й коротко давав наказ стерничому. Він сам, нікому не довіряв, бо сам за все й відповідав. Гасло було: ані люлечки й тихо, ані-чичирк досвітанку!... I все завмерло на байдаках...

Скінчивши чергу на гребці, Павло обережно просунувся між заснулими й дрімаючими братчиками назад, сів, спершись на облавок, щоб хоч трохи задрімати й перепочити до ранку, й замислився, дивлячись у темінь ночі. Десь далеко-далеко — певне на тих сільних озерах Прогної — горіли огні: мабуть, робітники на сільних промислах варили свою вбогу вечерю й розпалили для того веселі вночі багаття. Повечеряють мирно при їх свіtlі й лягатимуть відпочивати, а завтра прокинутися, як задніє, й нікому на гадку не спаде, що цеї ночі, під покровом темряви, близько від них, морською затокою простуючи в море, просунулася велика козацька сила. Тільки згодом, як буйні хвилі в затоці приб'ють на плитку, піскувату мілизну уламок байдака чи галери, або посинілій, набряклив труп голомозого турка чи запорозького чуприндиря, — тільки тоді догадаються, що десь на морі був бій. Поховають трупа глибоко в~~ч~~ісок, ще й могилку насплять, а якщо то будуть люди з України або козаки з Запоріжжя, що вирядилися сюди по сіль для товариства, то ще й хреста поставлять над братчиком; а копаючи могилу, все питатимуть один одного: і коли потуга тая січова проплила в море, що ми й не бачили й не чули?...

Так, бій... Завтра, як сонечко підіб'ється гетьеть, щоб світило бусурменам просто в вічі й сліпило

їх... Так казав Хмель... Чи він бував уже на морі, що знає, чи це йому сам гетьман сказав?... Схоже на те, що бував у бувальцях, хоч і молодий йще. Та, мабуть, не тільки на морі бував, а й світа бачив...

І знову думи Павлові вертаються до затрашнього бою. Не боявся він його ані трішечки, — навпаки, хотів його, як і всякий братчик, але... якесь чудне почування було. Адже ж і полягти може в цьому бою, і дивного нічого не буде. Перемоги був певний, але переможе в с е товариство, в цілому, а деякі окремі братчики можуть і не побачити тієї звитяги, і навіть напевне не побачать. А він, Павло?... Защеміло серце, й разом перед очима став образ неньки й образ Орисі. Підкотило до горла, й непрохані слізози набігли на очі. Злякано озирнувся — чи не бачив хто... Козакові не годиться слізозам потурати... Але було темно остільки, що міг і виплакатись тихо, й ніхто навіть не догадався б... Дивна річ, — почув себе серед численного товариства без краю самітним. Але чому? Серед братів — самітний?... Зміркував, або краще — відчув, що не сам він самітний серед людей, а самітні ті образи, що встали перед нього, й його почування до них. Нікому не було жадного діла до них, тільки до нього, і не як до Павла, міщуха з Канева, з його серцем та переживаннями, а як до козака січового Жбурляя з його надлюдською силою... Решта — пусте, бо слави братчикам не придбає... Може так воно й повинно бути? Що таке слава?... Що таке козацька слава, що для неї людина мусить зрікатися батька, неньки, милої, всього, для чого ж ніби і живе людина на світі?... Слава — це коли чоловік безоглядно йде

на смерть — так чи що?... Ага, ось воно! — йде на смерть у боях за всіх отців, неньок, милих, за всіх своїх людей, за весь рідний край, в якому вони живуть і поза яким їм нема де подітися, бо то чужачужениця... Але йде на смерть не з примусу, бо яка ж то буде слава, коли тебе довбнею гонитимуть битися, або коли ти волів би краще сидіти в батька-неньки під стріхою та чекати, що хтось за тебе піде вмерти... І солодка ж повинна бути тая слава, коли без жадного примусу, ось хоч і тепер оце, тисячі дужих людей ідуть здобути, зажити її... Та що без примусу! — кожен із них горить нестримним бажанням славної смерти, а ні —то славного життя, зазирнувши їй у самісінькі очі... Чому ж він, Павло Похил, ніби такий байдужий до тієї слави? Чи в неньку вдався?... Батько заради втіхи тієї козацької, за-ради слави, зрікся роду, дружини, сина й погнався за нею безвісти, а він... Чи може це тому, що ще не скончував насолоди, втіхи того бою, що дає славу?... Батько її скончував, погнавшись за татарами, і не вернувся... Батько... Небагато доброго казала йому про нього ненька, але ж... вона жінка, а войовничий гуркіт слави жінок лякає, бо руйнує їх улюблене тихе родинне щастя... Який він був, той таємничий батько?... Старий Граб знав його, але він, Павло, соромився розпитувати про нього докладно. Чому — й сам не знов, а тепер шкодував... Намагався в уяві відтворити образ старого лицаря, що так безоглядно пішов назустріч славі й зник сливе безслідно. Десь у неволі, казав Граб... І перед очима Павловими стала дужа, оглядна постать при-старої людини... Але, Боженьку мій! це ж не чоловік,

а страховище якесь: і голова й груди заросли довгим сивим волоссям, збитим у жовті, брудні ковтуни; голий був до пояса, але замість міцного, пружного тіла стояла ширококоста снасть, обтягнута шкурою, вся в струпах та в січених терниною чи тією червоною таволгою ранах... Світилися тільки великі карі очі, щоб свідчити нашим турецьким, що дух у цьому страшному, понівеченому тілі ще не згас, і сила ще держиться. Дивилися вони, ті гострі, проникливі очі, на Павла, а чорні уста, що ледве помітні були в жовтосивих зарослях на обличчі, тих розкрилися й промовили: "Сину, прокинься, — світає вже!..." Та не міг Павло очуняти відразу й скинути обмарення. Тоді чоловік узяв його своєю кощавою рукою за плече й злегка потосав.

— Батьку! — легенько зойкнув Павло й прокинувся.

Перед нього стояв кошовий і ласково посміхався в бороду.

— Це я, я, синку, — промовив лагідно, — час уже вставати.

— Павло, як опечений, схопився на ноги, аж братчики засміялися.

— Пробачте, батьку, — не зчуваєшся, як і заснув.

— Нічого, нічого, — заспокоював його гетьман, — це добре, що задрімав трохи, покріпився, це не завадить. Я теж прикорхнув трішки отут під чардаком, — тепер веселіше й діло піде... Еге ж, еге.

Сагайдачний відійшов, просуваючись до переднього чардаку, і Павло побачив, що на його місці стоїть там, вдивляючись у далечінъ, один із старших,

значних старшин, Бородавка. Побіч нього стояв Хмель і щось жваво доводив йому, розмахуючи руками, а коли підійшов гетьман, то вони почали радитися втрьох, позираючи вперед і праворуч.

Почав розглядатися Павло. Що перше звернуло його увагу — це те, що ні праворуч, ні ліворуч, ні перед себе він не бачив берегів. Вітру сливе не було, але значна хвиля гойдала байдаки так, як на Дніпрі й за вітру не гойдала. Море? — майнула думка, й серце його затрепетало. Тепер він догадувався, про що ради-лася старшина: вони пливли просто на Очаків. Ще кілька годин — і почнеться бій, мета їхньої кількаден-ної подорожі водою.

Вже розвиднилося сливе зовсім, і ранкова зоря веселкою сияла край східнього неба. Легкий, прозорий туман вився над хвилястою поверхнею моря. Зрідка літали, покрикуючи, мартини, й Павло додавався, що хоч він і в відкритому морі, але берег не так уже далеко.

Обрада старшинська нарешті скінчилася. Гетьман дав гребцям знак зупинитися, а на байдаки — гасло оточити гетьманський байдак з усіх боків тісніше й стати. Наказ виконувалося так швидко, що Павло почав підозрівати якусь змову ще з місця, з Січі: так похіпливо, так звинно змогли б довершити цього лише ті, що наперед знали, чого від них забажає їх ворушкий, суворий і покмітливий ватаг. Та забув молодий братчик, що саме так воно й було, що це тільки тому та ще багатьом у цій виправі все — первина, бо вони — новаки і вперше наморі, а більшість не раз уже обкурувало турецьким димом із галер, і гетьмана

свого не раз мали вони над собою і в морі і на суходолі, тому знали наперед усі його забаганки й норови.

За кілька хвиль з усіх боків гетьманської чайки mrilo море голів, як на січовому майдані. Рада січова на широкому, безбережному морі... Та не на раду скликав своє лицарство пан отаман. Давно вже в нього все було обраджено, обмірковано, передумано... Зібралося чубате лицарство слухати останній перед боєм наказ свого гетьмана й його останнє перед боєм слово до них, чесного й хороброго лицарства. Хвиля була вроциста й велична. Настала мертвaтиша, й руки були мимоволі потяглися до шапок: вогкий морський вітрець заграв козацькими чупринами.

— Мої діти! — раптом почув Павло гучний голос кошового й здивувався в тій силі, що була в тім голосі, немов би не та людина промовляла, немов би то був голос не Сагайдачного, що ще хвилю тому будив Павла тихо й лагідно, а голос велетня, що дзвоном б'є і в найдальші слухи.

— Мої діти, славне хоробре лицарство січове! Вже, як тільки сонце підніметься трохи, ми станемо груди в груди з ворогом. Отже, ще перед цим хотів би я скати своє до бою переднє слово. Не для того, щоб учити когось... Хто каже — вчити?! Кого вчити?!... Тих, що посивіли від порохового курева? Не до тих мое слово, бо вони й без нього знають, як треба вмирати за віру християнську, за рідний край та за визволення братів із неволі бусурменської, тобто вмирати за друзів своя. Ім не треба нагадувати, отим старим лицарям, що таке любов до рідного краю, бо вони знають, що любити рідний край — це бути щасливим умерти за нього повсякчас і хвилину. Хто сів на байдака з якоюсь ін-

шою любов'ю до рідного краю — плигай, собачий сину, сторч головою в воду й пливи до берега або топись, бо така любов, як твоя, куцому під хвіст! Шага щербатого ніхто не дасть за неї, і любов тая — лише ганьба козацтву!... Може й такі сіли на наші лицарські байдаки, що не боронити рідний край, святу віру та визволяти бідного невольника мали на думці, а бажали тільки погріти руки коло здобичі?... I таким здобичникам нікчемним моя порада — он море, а там — беріг, щоб не паскудили собою чесного товариства. Дайте дорогу ім!... Ну?...

Кошовий урвав на хвильку мову, почекав і оглянув військо своє довкола.

— Нема таких?... — ще раз запитав, і в очах його засвітилася радість і задоволення. — Я рад, і всі ми раді, що в нас — і в старих і в молодших — одна любов і одно щастя в серці: вмерти не на печі, а в бою з ворогом, коли того вимагає рідна справа. Більшого щастя, більшої чести й більшої слави над цю нема, а здобути цю честь, цю славу, це щастя — це привілей лицарства, козацтва, війська, тому й нема на світі, поки живуть вороги, достойнішого стану, як наш — лицарський.

Надія рідного краю і всіх покривджених та гноблених ворогами тільки на нас, лицарів славної матері, Січі Запорозької. Хто ж той нікчемник, паскуда, мерзенний син свого народу, що посміє зрадити ці нації?... Вірю щиро, що таких між нами нема. Вірю й у те, що нема між нами таких, що повернуть зухвалому ворогові потилицю, бо краще на світ не родитися б такому падлові: коли хто вгледить такого в бою — вбий його, як червиного пса, без вагання!...

Та нема між нами таких, а коли нема, то я сміливо вла-
дою, наданою мені від славного лицарства запорозь-
кого, кидаю всю нашу потугу на ворога, не питаючи,
скільки його, а тільки шукаючи, де він, — кидаю, бо
знаю, що ми — або звитяжимо, не пустимо ворога шар-
пати рідний край і визволимо братів, що на ворожих
каторгах, або поляжемо з честю й славою лицарською
в чеснім бою, як і належиться лицарям.

Гетьман знов оглянув гострим оком своє військо,
ї знов лице його розпромінила ясна усмішка задово-
лення. Та й було від чого радіти. Павло, сам піднесе-
ний духом і запалений зчепитися з ворогом за життя
ї смерть, бачив, як тим самим огнем палали всі до
одного — від старого до молодого.

— Тепер слухать наказу! — твердо й гучно знов
промовив гетьман і зсунув грізно брови. — Битися до
загину, один одному помагати, а для цього не зарива-
тися до осліпу й запаморочення, в полон не брати ні-
кого, каторг не палити й не рубати — потрібні ще бу-
дуть, — із невольниками, що на гребках — ушикува-
тися зараз у довгу лаву з байдаків, щоб оточити воро-
га півколом до берега й не дати йому втекти! В бою
веду я, а поляжу — веде Бородавка, а поляже й він
— веде Граб! Щасти ж Боже!

Сагайдачний скинув шапку й перехрестився. Мовч-
ки те саме зробили братчики, понадівали шапки, й під
приглушені накази ватагів байдаки почали шикувати-
ся по обидва боки гетьманової чайки. Кошовий звелів
спустити вітрила і йти на самих веслах.

Сходило сонце над брижуватою опуклістю моря.
Від самого обрію на сході простягалася через усеньке
море широка мерехтлива стяга й заграла на хвильках

усіми барвами. Павло, завжди вельми чуйний до всякої краси, трохи не скрикнув від захвату. Озирнувся назад і мусів аж очі затінити долонею від золотого сліпучого блиску, яким палало на схід осяйне сонце, відбиваючись на рухливій поверхні води, мов на велетенськуму свічаді. Тепер лише зрозумів він як слід усю вагу, дотепність і доцільність замислу кошового напasti на ворога з соняшної сторони: не тільки тяжко було взагалі дивитися на схід, але хто й найпильніше придилявся б, то мало що вгледів би на морі, бо все потонуло, злилося із морем сяїва. Якби хто гнався іззаду за байдаками, то нагоню цю побачили б козаки з човнів лише в безпосередній близькості.

Сонце підбилось геть за сніданок, коли з гетьманського байдака дано було гасло — приготувитися до бою. Павло пильно глянув перед себе в далечінь і на обрію побачив узеньку смужку землі. На чайках заворушилися. Де були гармати, там гармаші ще раз гарненько оглянули їх, набили гарматніми кулями й уже не відходили від них. Оглянуто було й мушкети й теж набито. Інші знова повитягали з-під облавків дрюочки з насадженими на них залізними гаками, тобто очепи, подоставали добре нагострені сокири й поклали під рукою, а далі кожен витяг із піхов шаблю, ще раз любовно оглянув її й навіть рукою погладив: мовляв, бережного Бог береже, а козака шабля стереже. Кожен випробував, чи не зачіпається, чи легкоходить у піхвах, і заспокоювався тільки тоді, коли впевнявся в тому, та так, що аж посміхався від задоволення, немов би переконувався, що забезпечився цілком від яких-будь несподіванок. Не дарма всяк любив свою шаблю, як вірную дружину.

Павло й собі оглянув шаблю й пистолі, а далі знов дивився вперед, слідкуючи за тим, як поволеньки смуга берега ширшала, як почали означатися на темно-сірому тлі обриси башт і мінаретів, а далі білими плямами з чорними цяточками на них очаківські будівлі з плоскими дахами.

Але не тим була захоплена увага Сагайдачного. Немильне око його вже нагляділо в широкій затоці перед містом високі щогли турецьких каторт. Віддихнув із пільгою. До цеї хвилі не був твердо певний, що застане їх ще в Очакові. Показав на них рукою Бородавці й Хмелеві: обидва приглянувшись пильніше, радісно закивали головами, — вони, мовляв. Дано було гасло змінити вже потомлених гребців свіжими, й цим, свіжим, наказано гребти з усієї сили.

— Жбурляю! — раптом почув Павло голос кошового й аж здригнув.

Козаки з цікавістю обернули голови й дивилися на нього.

— А ходи сюди, сину! . . .

Павло звинно просунувся до переднього чардаку й зійшов на нього. Бородавка й Хмель, посміхаючись в уси, зацікавлено чекали, що скаже гетьман.

— Готовий до бою? — ласково запитав кошовий, обернувшись до Павла.

— Готовий, батьку.

— Не боїшся?

— Де пак! — спалахнув молодик.

— То-то ж . . . Це тобі не навкулачки з канівською босотою: турки, голубе, добрі вояки, незгірші від наших, то ж візьми очі в руки. Ну, та будемо якось дава-

ти з ними раду вдвох. Будь тут, коло мене, — будеш потрібен.

— Слухаю, батьку!...

Сагайдачний знов обернувся до них плечима, а Бородавка й Хмель здивовано перезирнулись. Павло ж почував себе дуже ніяково під зверненими на нього поглядами братчиків.

— “Нащо я йому здався, що аж тут треба було поставити, наче на публіку?” — думав Павло.

А кошовий, дивлячись уперед, потирає руки й кидав до Бородавки короткими увагами:

— Лепсько, лепсько... Далебі, лепсько!... Вони ще й досі нас не добавили... Ані-руш там... А сандалики опрічненько стоять... Еге ж, еге... нам цього тільки й треба...

Він звернувся на правий бік і грімким голосом гукнув:

— Праве крило все вдарить на сандали!...

Далі знов заговорив уривчасто:

— Авже ж усе... Чимало ж їх, тих сандалів...

Еге ж, еге... Ну, та нічого: впораються якось дітки...

І знов гримнув у лівий бік:

— Ліве крило все на каторги!...

І далі ніби про себе:

— Два десятки каторг, мої панове, це не жук на-
чхав... Еге ж, еге... Лівим крилом усім мусимо...

Дивився Павло на свого, в звичайну пору такого неговіркого, хоч і похіпливого, кошового й думав: “Що з ним? Хвилюється чи що?... Але ж наче з нетаківських він... Чи підстобує сам себе й своїх козаків...”

— Ану, розтягніть лаву як найширше! — урвав гучким наказом гетьман Павлові думки й, показуючи рукою Бородавці й Хмелеві на галери, додав:

— Заворушилися, кляті... побачили... Ну, хіба не так?... Зараз почнуть гавкати на нас...

Не тільки сам він бачив це, — побачили всі. Не встигли ще крила розтягнутись у довшу лаву, як на одній каторзі, на другій, на третій у кількох місцях закучерявився дим клубками: грімкий гуркіт гармат збудив місто й стрімкі скелясті береги й вилясками покотився по хвилях.

— Я ж казав, що так, — засміявся Сагайдачний. — Он ішо, й ще, й ще... Е, та в них, сухих синів, є чим гавкати.

Гарматні кулі з шумом падали в воду позад байдаків, що стрілами неслись уперед, відвертаючи носами воду на обидва боки скибами й лишаючи за собою білий шум на хвилях. Та кошовому мало було...

— Натисніть, дітки, натисніть на весла! — гукав він на обидва боки. — Та загніть край! у перстень сандали! у перстень каторги!... Ану, гармаші, по сандалях з усіх гармат!...

Обізвалися запорозькі гармати; але чи поцілили — не знать було, бо галери й сандали обгорнуло гарматним димом. Це останнє мало ті щасливі наслідки, що ворог втратив вірність прицілу, бив навмання й не робив козакам слив'я ніякої шкоди. Гарматні кулі бухали в воду де попало, обхлюпуючи байдаки, й лише кілька їх вдарило в байдаки, попсуваючи їх зовсім і вбивши та поранивши кількох братчиків. Сусідні чай-

ки миттю повитягали з води живих, а решта байдаків, не зупиняючись ані на хвильку, мчались далі.

Рішуча хвиля наближалася.

— Ану, Жбурляю, ходи зо мною, бери очепу та поможеш братчикам зачепитися за каторгу й притягнути з байдаком до неї щільніше, а потім поможеш мені влісти на неї, — говорив, не то поважно, не то жартуючи, гетьман і зійшов із чардака. За ним зійшли й інші. На їх місце стало двох козаків з очепами, так само, як і на задньому чардаку коло стерничого.

— Бери, синку, очепу — зараз ізчепимося! — повторив кошовий і взявся за шаблю. Смикнувши її з піхов і пересвідчившись, що ходить вона в піхвах легко, він задоволено оглянув, чи всі на місці й поляскав Павла по плечі.

— А може б, батьку, ми якось самі... — почав був Хмель, але кошовий грізно зиркнув на нього з-під лоба, й він урвався на півслові.

— Ні, голубе, — зауважив кошовий, — ти вже не втручайся... я вже якось сам... Та й треба ж мені десь на підвищення стати, щоб діти бачили, що батько не скапутився, а добре дбає... Підсадиш, Жбурляю, якщо я старістю погано дертимусь на катогу... А де хорунжий?

— Я тут, батьку! — озвався молодий, дужий козар-люга, що держав у руках козацькую хоругов.

— І хоруговка з тобою?... Це добре, добре, — задається...

Отак гуторячи, коли вода кипіла довкола від граву куль, що сипалися на байдаки з галер, коли взагалі все кипіло, нуртувало в скаженім руху, падало, вста-

вало, ламалося, перекидалося, — отак гуторячи спокій-ненько, Сагайдачний не спускав очей із лівого крила. Був задоволений: байдаки обпліли праве крило турецької морської сили, а на правому боці вже зчепились чайки з сандалами, й бій набирає повного розпалу.

— А що ж ми оце гав ловимо? ... Ану, натисніть, діткі! — гукнув кошовий на гребців, а далі до стерничих: — Причалься до оцієї першої, що так димом обкурена! ...

Гребці з усієї сили натисли на весла, а стерничий справив байдака просто на каторгу, досвідченим рухом кругло повернув стерно, виждав певну хвилю, й облавки обох суден зударилися один з одним. Ударившись об каторгу, байдак не відскочив далеко назад, бо водночас із зударенням кілька гаків учепилося в верхні краї облавків галери. Тим часом дві других чайці зробили те саме, а ще дві зайшли з другого боку. Турки готові вже були зустріти непроханих гостей чубатих, але гармати ворожі не переставали палити не відь на кого, й усе судно було обкутане густим димом. Козаки швидче вгадували, ніж бачили, де ворог, і палили з мушкетів, щоб прочистити дорогу тим, хто дерся по очепах та линвах на каторгу.

— Ану, підсади, синку! — гукнув на Павла кошовий, витягаючи шаблю.

Павло, не пускаючи з однієї руки очепи, підставив правицю Сагайдачному, і коли той став на неї, як на стремено, він легенько підніс його на рівень із краєм облавка. Війнуло вітром, понесло дим набік, і Павло побачив, як працює шаблею кошовий, а з ним попліч Зінько Хмель. Це була одна невеличка хвилинка, але

він не міг потім забути за неї через усе життя й завжди згадував із захватом. І гармати й мушкети замовкли, стояв у повітрі лише брязкіт шабель, галас, крики, лайка, прокльони, стогін. Билися на всіх боках галері. Сагайдачного й Хмелева шаблі блискали, "як сонце в хмарі", відбиваючись від турків, що напосідали з усіх боків; а билися вони так спокійно й розважно, немов би не голови ворожі рубали, немов би не від шабель яничарських відбивалися, а гралися у вигадливу гру — мовляв, ану хто швидче, спритніше й найбільше зрубає гилля з дерева! Видно було неперевершених майстрів лицарського діла.

А ворога все прибувало й прибувало, — хто його знає, де він і брався. Ускладнювало те справу, що зневалено було зберегти каторги цілими — не рубати їх і не підпалювати, а то справа посунулась би швидче.

— Алла!... Алла!... — кричали турки, підбадьорюючи себе й хмарою насували на козаків.

— Непереливки, мабуть, нашим, — промовив Бородавка. — Ану! — гукнув він, — лишайтесь тільки ті, що з очепами, а мушкетники, гармаші, гребці на по-міч!...

Не треба було казати вдруге: козаки, як мурашки, з усіх трьох байдаків по цей бік подерлися на каторгу.

У Павла й серце впало. А він?... Так з очепою стоятиме та витришки продаватиме, коли душа горить стягатися з ворогом? Та на якого ж біса тая велика сила в нього? Та на якого дідька він козак? Чи батько кошовий хотів поглумитися з нього, коли, за містъ кинути його в бій, поставив очепи доглядати?

— Пустіть мене, батечку, до них! — благуше звернувся до Бородавки.

Подивився на нього старий козак, і шкода йому стало молодого лицаря.

— Правду, Жбурляю, кажеш! — промовив він. — Чого тобі отут стовбичити та силу свою марнувати! Та ти ще й не хрищений, либоń, у бою?... Ану, підсади мене перше, а тоді й сам дряпайся на каторгу: бачу, що тяжко нашим — сила бусурменська переважає...

За мить обое були на каторзі. Бородавка просто з місця кинувся в бій, а Павло вихопив свого ятагана й став у нерішучості. Він побачив як тісно на каторзі й від турків і від своїх, і розглянувся, де йому протиснутись, щоб як слід розмахнутися. Ще невправний для бою, він зміркував, що як кинеться в гущу з турком, то може не тільки ворогам нашкодити, як своїм. От якби пробитися назад — до біса їх, ворогів, там, — але як?... Вагання була однісінка коротенька хвилька: нічого не бачучи перед себе далі, він кинувся під облавком уперед, розскіп по дорозі двох чи трьох турків трохи не на двоє й опинився поза своїми ззаду в яничар. Багато їх — шаблею мало що вдієш, та ще коли не вмієш так, як батько кошовий, або Хмель, або он старий Граб, нею орудувати. Озирнувся Павло довкола, чи нема дрючка доброго: під облавком лежав чималий дубець від поломаного демена... Кинув Павло шаблю геть, ухопив ув обидві руки ломаку, й не встигли яничари оглянутись, як затріщали під страшною довбнею турецькі черепи. Та побачив канівський велетень, що товкти по одному — загайна справа, махнув

ув один бік — лягло навіки кілька хоробрих турецьких лицарів, махнув у другий — двоє впало, а ті двоє, що зачепив кінцем, замололи в повітрі мештами й перекидьки полетіли сторч за облавки. Раз, другий, третій... Хтось випалив із пистоля, далі другий... Ревнув несамовито Павло, почувши, як одна куля вкусила його за плече, а друга пробила шапку на голові. Кров бурхнула йому до голови: скажена лють удесятерила силу... Зчинилася страшна замішанина, крики, лемент...

— Алла! Алла! — вигукували турки з несвітським жахом, бачивши, як із блискавичною швидкістю піднімається й падає на них важким обухом дубове страшило.

Від зойків та лементу здригнулися ті турки, що бились попереду і в інших місцях, затремтіли шаблі в уже непевних руках; раптом відчули це потомлені братчики, й козацькі руки запрацювали з подвійною силою й прудкістю.

— Що за бенеря на них? — гукнув Сагайдачний, не перестаючи мистецькі орудувати шаблею й підбадьорившись, — що з ними?... Ану, натисніть, дітки, натисніть!...

Врешті гостре око отаманове впіймало помах дубця й переверти турків, що, крутнувши в повітрі, гепалися з плюсокотом у воду.

— Гей, гей, дітки! та то ж наш Жбурляй орудує! — гукнув він грімним голосом і зареготовався. — Та ще Жбурляй жбурляє їх у море... Чи не хоче загатити затоку яничарами?...

Вже й козаків багато бачило Павлову роботу, й до-

теп кошового викликав буйний регіт по всій каторзі. Цей, незрозумілій туркам регіт, остаточно збентежив бусурменських бійців: відчули вони, що бій програно, й раптом, мов на наказ, покидали на поміст зброю, попадали навколішки, попіднімали вгору руки й благали покласти на них милості. Шкода! розпалене кров'ю й несподівано дужим опором та великою стратою в людях козацтво ні на що не вважало, замірившись вирубати бусурменів у-пень або потопити в морі.

Та махнув булавою гетьман і гукнув:

— Постривайте-но дітки! Порубаємо їх у-пень, то хто ж нам галери гнатиме до Кафи? Визволіте краще бідного невольника від опачин, а натомість посадіть та в кайдани закуйте цих недобитих бусурменів!...

Не треба було казати вдруге: позганяли братчики турків докути нагузу, а самі спускалися вниз, де сиділи бідні невольники, прикуті ланцюгами до опачин, з кайданами на ногах. Тут уже давно почули, що нагорі звитяжали козаки, то ж сміялися, плакали від щастя, обіймалися й ціluвалися, як на Великень, а далі покрикнули на своїх дозорців, що стояли, пополотнівши смертельно по кутках і тряслися, як у пропасниці:

— Ану, проклятущі, виймайте ключі та відмикайте нас, бідних невольників, а самі на наше місце сідайте. Скоштуйте ѹ ви тепер і тернини й червоної таволги, що нею нас по голім тілі затинали й милосердя не знали!

Та дозорці з ляку ані-руш.

У цю хвилину зверху поодинці спускалися до них сходами козаки із закровавленими, заушеними облич-

чами й руками. Криками щастя й вітання та сльозами радості зустріли їх невольники . . .

— Воля! воля! воля!

Відібрали ключі від дозорців і всіх порозковували, а тих посадили на їх місце, згори постягали ще кілька десять і так само вчинили, а решту в море повикидали.

Чи треба описувати докладно щастя визволених і радість визволителів? . . .

Павло, коли побачив, що турки попадали навколошки, перестав махати своїм дубцем і зупинився, а по-кмітивши, що бій по всій каторзі перестав, він опустив дубця, скинув шапку й почав утирати піт на лиці й близки ворожої крові. Згадав, що десь ятагана свого кинув на поміст, і пішов відшукувати. Знайшов, упхнув у піхви й заспокоївся. Почав роззиратися. На переднім чардаку побачив кошового, Бородавку, Хмеля й старого Граба; коло них стояв знайомий хорунжий. Весело маяла на вітрі січова хоругов, оповіщаючи звитягу.

Поглянув Павло туди, куди старшина дивилася, і побачив, що звитяга новна була тільки на цій каторзі та ще на кількох коло неї, а що на інших і на сандалах бій у повному розпалі. Він думав, що крики, лемент, стріли з мушкетів та пистолів — що то в нього в ухах ще не втишилися відгуки бою на цій галері, і тепер побачив і почув, що то не відгуки, а дійсність. Забувши про все, він не міг відірвати очей від страшної, але й величної картини, що стелилася перед ним. Це невтихомирена жадоба боротьби буяла у могутніх грудях: дивився, ввесь був там у самій гущі, в самім

пеклі, рука мимоволі шукала шаблі, а груди важко, мов міх ковалський, дихали.

Осередком бою з катортами була одна з них, що звертала на себе загальну увагу, бо була й більша від інших і, як у тій думі співається, "процвітана, мальована". Мабуть, тільки за димом не впала вона в око Сагайдачному, й він зчепився з першою, котра трапилася по дорозі. Павло, повернувши голову, бачив, що вся увага старшин зосередилася на ній, тим паче, що з тієї галери вже побачили турки програну справу, й навіть молодий, недосвідчений лицар покімітив, що всі зусилля турецької військової обсади на тій галері спралено на те, щоб вихопитися за всяку ціну з цього пекла й дати тягу назад, у море. Кілька запорозьких чайок марне намагалися зчепитися з нею: проморгавши найвигіднішу хвилю, коли вся морська потуга турецька обкутана була димом із її власних гармат, байдаки були безсилі взяти боєм цю велич і крутилися коло неї, мов хорти коло тура. А підбадьорена цим обсада ще кількох галер уживала й собі відчайдушних зусиль, щоб утекти за своєю головною катортгою.

Гетьман був у розуці.

— Втече, далебі, втече! — скрикнув він, тупнувши ногою, — а там же сам Алі-баша!... ну, діти, гребіть туди, на поміч!... На поміч! — грімно гукнув він до інших, уже відбитих у турків, галер і показав булавою напрям.

Здрігнулася галера, смикнулася кількократно на місці й не зрушилась.

— Що за дідча мати?! — гукнув несамовито Сагайдачний і аж затрясся з пересердя.

— А котву підняли?! — гукнув хтось із визволених невольників.

— Пху, сто бісів його матері! — аж булавою стукнув гетьман, — зовсім у голові саламаха стала в мозку.

— Де вона в дідька? Підніміть її! ...

Невольники кинулися до переднього чардаку, хопилися ланцюга котвичного й почали тягти, скільки сили було у виснажених неволею кощавих грудях. Глибоко вчепилися в дно морське залізні лапи котви, — шкода було невольницької праці. Гетьман кипів, тупав ногами, лаявся, аж просива довга, скроплена ворожою крівцею, борода його тряслася.

Бачивши це, Павло підскочив до невольників, ухопився за ланцюха й потяг з усієї сили, аж галера нахилялася носом наперед відірвалася від мулкого, зарослого всякими кущирями та іншою рослиною поганню, дна вперта котва так, що й невольники й сам Павло не втрималися і беркицнулися назад, задерши ноги, а після галери високо піднісся вгору, мов кінь баский діба став. Усі, хто був на галері, схитнулися, ледве на ногах удержалися, а кошовий і вся старшина вхопилася руками за облавки, щоб не полетіли з чардака сторч головою.

— Лепсько! — вигукнув старий Граб, рेगочучи, — і нехай мені сам чорт у губу начхає, коли не лепсько! ..

— Пху! — сплюнув, отямившись, Сагайдачний із прихованим задоволенням, — то знов Жбурляй! Трохи нас не пожбурляв за облавки.

Галера плавко рушила з місця.

Невольники відтягли котву до самого носа галери, закріпили її й верталися на своє місце, хто з поди-

вом, а хто й з острахом позираючи зизом на Павла, що знов уже жаденно вдивлявся в незвичайно мальовничу, але й страшну картину бою.

Даремні були гетьманові заходи: велика цяцько-вана каторга, а за нею ще три менших прорвалися крізь оточення й, розпустивши вітрила, білими хмарками полинули на західній південь синьою, осяяною золотим сонцем, дорогою: спочатку відстрілювалися із своїх гармат на козацьку нагоню, а далі, пересвідчившись, що стріли не долітають до мети, припинили її це. А відбиті у ворога галери Сагайдачного не встигли на-віть погнатися.

Страшенно гнівався гетьман і на себе, і на тих нівдах, що не здолали звоювати башу й випустили найбільшого птаха з рук, а найпаче на тих невольників, що сиділи там на опачинах і далися туркам примусити себе гребти, щоб утекти від козаків.

— Гаспідської матері сини! — бурчав гетьман, вертаючись назад, — не могли покидати весла... Потурнаки якісь, мабуть... Ну, і сидіть тепер у неволі, по-ки й дух із вас випре!...

— Дарма нарікаєш і гніваєшся, батьку, на невольників християнських, — промовив один із тих визволених, що були на галері. — На тій каторзі, де баша, сидять на гребках здоровені чорні гарапи, та й на тих трьох інших, мабуть, якась погань.

Глянув на невольника з-під лоба гетьман, подумав хвильку й буркнув:

— Хіба що так.

Соколиним оком оглянув видовище бою, і чоло його почало розхмарюватись. Останні сандали, остан-

ні галери, що хоробро відбивалися від козаків і не хотіли піддаватись, побачивши втечу баші, а інші свої судна в обсаді козацькій, покидали зброю й піддалися. Тридцять вісім курінних хоругов замаяли весело в повітрі, а тридцять дев'ята — найкраща, найпишніша — на галері в бородатого кошового.

Гордий та пишний стояв він високо на турецько-му чардаку й махав булавою назустріч гучному вітанню свого звитяжного лицарства, що надсаджувалося, вигукуючи славу й підкидаючи шапки в гору.

— Але ж, діти мої, — звертався до своїх, — по всьому бачу, що бусурменська потуга була трохи чи не двічі така, як наша?

— І сумніву ніякого нема, — сказав Хмель.

— Авеже, що двічі, — сказав Бородавка.

— Та нехай мені дідько очі заплює, коли менше! — сказав, тупнувши ногою, Граб.

— То ми добре таки попрацювали, хоч і шкода баші з його галерою, — ой, як шкода! І я, дурень старий, не передбачав, що він може кинути військо своє напризволяще, а сам дмухача дастъ!... Ну, та нічого: втік з наших рук, то повисне на султанському шнурі — падишах не подарує йому нашої звитяги.

— А не подарує, нехай мені сам люципер межі очі начхає! — реготав Граб.

— Омелян! далебі, Омелян! — радісно загукав із сусідньої каторги якийсь старий невольник, простягаючи до Граба руки. — Побрратим Омелян Граб, — щоб я сказився, коли не впізнав!... Тільки ж в і н на Січі лаявся тако довгою лайкою...

Павло ніби збудився з спання й глянув на неща-

сного обідраного, з тілом, укритим ранами й струпами, старого діда-невольника.

— “Десь наче бачив його? — подумав собі. — Але де ж би?...”

Граб підійшов до облавків, пильно вдивляючись у страховище в людській подобі.

— Не пізнаю, — говорив, не спускаючи очей, —

— Ще б пак пізнав! — засміявся старий невольник — коли бусурмени чорта в болоті зробили з Василя Сокири!

— “Василь?! — тьохнуло Павлові серце. — Але ж... Сокира...”

— Василь?! Сокира?! — аж підскочив Граб. — То це ти, братіку?!... Перебірайся сюди!...

Старий отаман обернувся.

— Де б його очепи взяти, щоб підтягти каторгу?... Стравай, братіку, зараз... Хлопці! ану, той...

Але кожен був коло свого діла. Тоді Павло взяв з-під облавка очепу, перекинув з своєї галери на другу, зачепив гаком за облавок і, наче рибальського легкого човна, підтягнув чужу каторгу до своєї.

Старий невольник мимохіть задивився й на вроду козацьку й на його силу.

— Оце козак! — аж гукнув, перелазячи через облавки, — і на волі був і в неволі півдруга десятка літ, а такого не бачив. Спасибі тобі, сину, що поміг старому...

— Йо-о-лопе! — вдарив себе по лобі долонею Граб. — Та це ж, брате, не тільки син, а твірдний син.

Павло затрусився й сполотнів.

— Як мій рідний? — зсунув кострубаті жовтаво-сиві брови старий невольник.

— Та нехай мені сам сатанаїл очі захаркає, коли не син! — радісно гукав старий козарлюга, обнімаючись і чоломкаючись з дідом.

— Ти ж, либонь, Похилом звався, поки тебе не продражнили в Січі Сокирою?

— Та ж Похилом, не яким дідьком...

— Ну, а це Павло Похilenko з Канева, старої Ва-силихи син...

— Батько... — прошепотів побілілими устами Павло, світ йому померхнув ув очах, і він як стій поточився назад, але вдергався, вхопившись за облавок.

— Бач, як зворушили молодця! — ласково промовив Сагайдачний до старого Сокири, що стояв, як зачарований, не спускаючи очей з сина, й тільки скупі слози капали одна за одною на брудні, зарослі сивим волоссям, груди. — Гарного лицаря подарував неньці Січі Запорозькій ти, старий козарлюго, спасибі тобі. Ще нераз побачиш, як б'ється молодий Павло Жбурляй!...

— Жбурляй?... мій син?... б'ється?... — сам не зінав, що говорив, тремтячи ввесь, Сокира; врешті 'очуняв і обняв сина. — Та... за цю хвильку... одну... хвильку... дарую проклятій долі... всі пів друга десятка каторжної неволі... Дякую Тобі, Господи мило-серний...

Павло взяв батька під руку й відвів набік. Старий Граб стояв, моргаючи довгим усом і всім обличчям, щоб і собі не розплакатись.

Із зібраних довкола гетьманської галери каторт,

чайок, сандалів бачили, що на ній діється щось цікаве, але що саме — ніхто не міг догадатись. На чардаку гетьман махнув булавою, все стихло, й усі очі обернулися на нього.

XVI.

Кригу не пізнати. Ходить, як тума. Де ділася й звичайна запорозька самопевність та його крижана рівновага, що за неї ото й прізвище дістав на Січі!... Дратується від кожної найменшої дурнички й навіть на звичайне ласкаве до нього слово відповідає так немов би відгризається.

Навіть полковник звернув увагу.

— Що за лиха мати! Що з тобою, Денисе? — запитав якось.

Крига й на нього, на старшого свого, поглянув, як золотого подарував, і тільки рукою махнув.

— Е, ні, — спалахнув старий Петро Гудима, — ти, голубе, на свого дурного батька махай, що тебе на світ пустив, а мені відказуй по-людському, по-чеськи, а не по-песьки. То тільки пес махає хвостом, як забалакаеш до нього, а ти козак, а я твій старший...

— Та що ж відказувати, батьку? — розв'язав урешті язика Крига. — Все одно не порадите нічого. Таке діло... не військове...

— А звідки ти знаєш, хрін тобі в ніс, що не пораджу? Та хіба мій уряд тільки про військові справи?... Зараз мені кажи, який тебе понур~~ий~~ біс осіdlav?...

— Пробачте, батьку, але... справа не козацька...
Вона тільки моя, та й годі...

— Баба?! — визвірився полковник.

Крига завагався, зніяковівши.

— Та... скажемо... хочби й баба...

— Я так і знат!... Ну, то що ж та баба — зрадила тебе, чи що?

— Де там!... Вона ще не була моєю...

— А ти хочеш, щоб була, — так чи ні?

— Ну... та коли ви вже той...

— А вона кирпу гне, — так чи ні?

— Та не то, щоб гнула, а...

— А має до мислі якогось другого любчика, —
так, чи ні?

— Та ніби так.

— Ну от, а ти кажеш, що старий полковник дурень...

— Коли ж я казав?

— Не казав, то на думці мав, — знаю я вас, молодих!... Отже, що там? — сповідайся: може що й обрадимо вдвох, а то гайдко дивитися на тебе, — не козак, а мокрий віхоть. Щоб у мене в полку не було цього, —
чуєш?!...

— Чую, батьку... Але...

Крига не сподівався такої атаки й не знат, що чинити, — казати чи ні? Негарно якось виходило. Добре ще, що хоч у канцелярії якраз нікого не було, навіть лисарчуків, а то ж сорому не обібралася би. Ну, та, мабуть, нічого не вдієш, коли причепився й лізе з ножем до горла: не скажи нічого — живцем із'їсть. Повагавши ще трохи, він коротко розповів старому про свої наміри ще з Січі, осістись десь хутірцем

і загосподарювати, про намір оженитися з гарною, чесною, впадливою до господарства дівчиною...

— Ну? То що ж на перешкоді? — не розумів полковник. — Наглядів молоду?

— Та наглядіти наглядів, але... не туди вона дивиться, — відповів Крига.

— Шукай другу! Чи мало того зілля? По семеро за цибулину!...

— Хм... це правда, та жадна друга не припала до мислі так, як...

— Як хто?

— Як Обеременківна Ярина.

— Обеременківна?... Що воно за краля?

— Вдови Обеременчих дочка.

— Та що та вдова — гетьманіха, старостиха, полковниця чи якась інша вельможна пані?

— Ні, проста тутешня міщанка.

— Що?! — скріпів полковник. — Якась задриpana міщанка та не хоче віддати дочку за козака з моого полку, та ще за такого, як ти?! Е, ні, в моїм полку я не дозволю такої зневаги до себе!...

— Та стара, батьку, може й віддала б...

— А хто ж — молода кирпу гне?

— Та виходить так.

— Іншого, чи що, має на думці?

— В тім, батьку, їй усе лихо.

— Кого ж? Князенка? Гетьманенка?...

— Ні... Парубка тут одного... Він тепер на Січі... Похilenка Павла.

— Похilenка?!... Це не того, що видер вікно в старости?

— Того самого.

— Та ж я не дозволю, щоб і нога його тут була!... Е, ні, так не буде!... Я не дозволю!... Не бути йому більш у Каневі, так і скажи своїй отій Явдосі, чи як ті!...

— Я вже казав, що він не вернеться.

— Ну?

— То ще, каже, побачимо.

— Ач, яка запекла!... Ну, та постривай, я за це діло візьмусь: побачимо, що відповідатиме вона такому сватові, як я! Чи посміє пхекати... Гей, хто там! — гукнув старий у сіни.

Із сіней вбіг до канцелярії молодий козак із канівських міщухів, полковників джура.

— Я тут, батьку, — промовив, уклонившись від порогу.

— Осідлай коней для мене й для себе... Тобі Денисе, не треба з нами, — так краще. Але... де та вдова живе?... Ти, Іване, не знаєш часом, де живе вдова Обеременчиха?

— Чом не знаю, батьку, — знаю, — відповів джура, — це ж на нашому кутку.

— На вашому?... То ти може й до дочки її залиявся?

— Де пак, — засміявся джура, — там така горда та пишна, що ні приступу. І на вулицю рідко виходила, хіба якого великого свята, та й то й на мову не давалась.

— А, яка!... Ну, йди ж та роби, що сказав.

Джура вклонився й вийшов.

Крига був у розпуці. Коли б зінав, що так обернеться справа, ніколи не признався б. І надав же не-

чистий, — зіпсую всю справу старий дурень... Він думає, що це йому в уряді...

— Пане полковнику... батьку, — звернувся благально до старого, — я вас дуже прошу, не робіть цього...

— Зроблю, небезпремінно зроблю! — грюкнув кулаком по столі полковник. — Щоб якась ледач міщанська в моїм полку сміла зневажати козацький стан? А не діждє!... Побачу, як вона посміє мені відмовити!... А ти дурень: сам же дякуватимеш потім...

— Та де дякуватиму, батьку!... Після ваших відвідин мені вже туди й поткнутися годі...

— Мовчи!!! — визвірився Гудима. — Ти мене будеш учити?... Іване!

— Коні готові, батьку, — вбіг на поклик джура.

— То-то ж... Зараз їдемо!...

Він узяв шапку, грізно глянув на Кригу й вийшов разом із джурою.

Крига вхопився за голову.

— „Пропало тепер усе, — думав, скрегочучи зубами. — Ах, ці бундючні старі дундуки! Надметься з пихи, на чотири міхи, та й думає, що все може вчинити по щучому велінню... Через те й надимається, що порожній, що остання крихта того розуму давно висохла в старечій макітрі. А я! а я! — вдарив себе по лобі кулаком, — розчулився й усе розплескав, як баба нікчемна... Бракувало тільки, щоб і про ту халепу з польним губу розпустити...”

Увійшов писар і, помітивши незвичайний душевний стан Криги, здивувався.

— Що з тобою, Денисе? — спитав.

— А що хіба? — сердито питанням на питання відповів Крига.

— Та що ти такий... якийсь... наче збентежений чимсь... Куди це старий так нагло?...

— А чом же ти не спітав його? — буркнув Крига, надів шапку й вийшов.

— Пху! — плюнув услід йому писар. — Сказився козак...

**

Розстеливши велике рядно посеред двору, Обеременчиха перевіювала на легенькому вітрі пшеницю. Орися помагала матері.

— Ледачий вітер якийсь, — говорила стара, трусячи зерно з піднятого високо підрешітка, — от-от стихне... Не дастъ і мішка довіяти.

— Стихає надвечір, — зауважила Орися. — Може б ми завтра, мамо, довіяли, а то...

— А як завтра зовсім віtru не буде?... Ні, доню, довіємо вже сьогодні якось, не дарма ж кажуть: що можеш зробити сьогод... Ой, лишечко!... що воно?!...

Підрешіток випав у старої з рук і покотився по рядні, мішаючи непровіянє ще зерно з чистим.

— Що з вами, мамо?! — здригнулася Орися й озирнулася, а озирнувшись, зблідла на виду, як і мати.

До воріт під'їхав полковник Гудима з джурою.

— Здоров, стара! — гукнув несподіваний гість, не злізаючи з коня. — Це ти вдова Обеременчиха?... Чого ж мовчиш? чуєш, про що питую, чи ні?

Обеременчиха врешті опам'яталася.

— Я, вельможний пане полковнику, — відповіла, не рухнувшись з місця, й голос у неї затремтів.

— Ага, от і добре, — промовив Гудима, злізаючи з коня й кидаючи поводдя джурі. — Маю діло до тебе.

Господиня побігла назустріч, хотіла відчинити ворота, але полковник сказав:

— Не треба, стара, не треба, я й через перелаз.

Він легко переліз у двір і знову звернувся до неї:

— Ну, здорована була ще й у дворі...

— Доброго здоров'я, пане полковнику, — низько вклонилася стара вдова.

— Що не ждала гостя?

— Не ждала, батечку... Прошу вашу милость ласкаво до хати...

— Добре, добре, завітаю і в хату. А це ж хто? дочка мабуть...

— Дочка, пане полковнику, — затремтіла мати.

— Так, так... Гарна дівчина, хрін йому в ніс!...

Марина, Явдоха чи...

— Ярина, батечку.

— Ага, Ярина... Здорована була, Ярино!

Орися низько вклонилася:

— Здорові були, пане полковнику!

— Ну, то веди, стара, в хату, — діло є.

— Просю ласки, мій батечку...

Вони покрилися в сінях, не зачинивши ні сінешних, ні хатніх дверей. Вся тремтяча, Орися підійшла й стала коло порога. Полковник не крився з розмовою, говорив, немов перед лавою козаків на муштрі, й Орися чула все до останнього слова.

— Ти вдова? — гремів старий, як грім.

— Вдова, пане полковнику, — відповідала переляканя Обеременчиха.

— От і добре... Пху, чорт... Що це я кажу!...
Маєш господарство?

— Маю невеличке.

— Тяжко без чоловіка?

— Ой, батечку мій, ще й як тяжко.

— От і гаразд... чи то пак... Мусиш дочку заміж віддати, то й буде кому господарювати.

— „Маєш, — зтремтіла знов Орися. — Куди він гне?...”

— Молода ще вона в мене, дівча...

— Не говори дурниць, стара! Саме на порі дівчина. Коли коротко казати, то я оце до тебе сватом. Маю жениха гарного — на ввесь Канів молодий козарлюга...

— Красненько дякую, пане вельможний, — вклопилася господиня, — але...

— Жадних „але”! — почав дратуватися гість. — Ти з ким говориш?!... У мене нема жадних тих „але”: сказав — раз, два ,три й до шлюбу!

— Ой, Боже ж мій!... То може ж ваша милость хоч скаже, хто він... той жених...

— Осавула моого полку, Денис Крига.

Обеременчиха трохи не впала, почувши це ім'я. Й тільки й могла промовити побілілими устами:

— То... треба ж і в дочки... спитати...

— Нема що її питати! Я тобі наказую, а ти йй: повинна слухати!...

Орися далі не могла витримати, почувши, від кого цей нежданний сват, вона спалахнула, й ввесь острах миттю розвіялася. Ледве стримуючи гнів, вона ввійшла, некликана, в хату й звернулася просто до гостя:

— А постривайте-но, пане полковнику, — ви, ли-

бонь, забули, що я ні козацької, ні урядової служби у вас не несу, а то б може й без наказів обійшлися, та ще в такому ділі...

— Оришко, що ти говориш! — сіпнула її за рукав мати.

Старий Гудима отетерів: відколи й старшим став, то таких річей не чув від своїх людей.

— Що ж, мамо, я кажу? Де ж це чувано або відано, щоб полковники урядово наказували дівчатам з ким їм побратися?... А вашому тому Кризі перекажіть, пане полковнику, що дарма він турбував вас: не буде діла.

— Буде! — ревнув, оскаженівши, Гудима й тупнув ногою. — Що це за речі, хрін тобі в ніс! Чи я не старший у своїм полку?!...

— Над козаками, пане полковнику, а не над дівчатами.

Обеременчиха стояла ні жива, ні мертвa.

— Над усіма! — чуєш?... Над усіма!!... І не смій мені перечити, а то в мене не довго — раз, два, три, й так одмантачать лозою, що й десятій закажеш!...

— Ой, Боже ж мій! — сплеснула руками мати й пополотніла на виду.

— Ще не виросли ті лози, пане мій! — мовила по-гірдливо дівчина. — Швидше я на мотузку або на своїх власних косах повисну, ані ж попущу якомуусь іродові знущатися з мене!...

— Мовчи!! — гримнув Гудима, тупнувши ногою.

— Ач, яка довгоязика!... Знаю, чого так перцюєш: сподіваєшся, що вернеться із Січі отої злодюга Попхilenko!... Дак знай же, що й нога його більш не буде в Каневі!

— Про те, який він злодюга, розкаже вам, пане полковнику, отої ваш Крига. А що ви не пустите його в Канів — хто зна ще, як воно буде... Та й те сказати, що не тільки світу, що в вікні...

— Пху! — плюнув Гудима, збитий з пантелику, й звернувся до старої: — Гарну дочку виховала стара, хрін тобі в ніс! Бачив я на своїм віку дівчат, сам дочку маю, але такої запеклої ще не бачив!... Ти їй слово, а вона тобі десять... І дурний той козак, що ожениться з нею! Та я тепер не тільки не той... а звелю тому Кризі й не думати про неї: ожениться — то вона його живцем ковтне... Пропаде козак ні за цапову душу!...

Старий полковник бачив, як тільки Орися забала-кала, що з його сватання нічого не вийде, й надумав найкращий вихід із непевного становища, що він у нього попав через свою паленість, гарячу кров та своєрідне розуміння полковницької влади: сказати, що роздивився на те золото й не тільки не радить, а навіть забороняє козакові одружитися з такою відьмистою дівкою. І полковницький гонор не буде ущерблено через оце невдале сватання, й Кригу врятовано від родинного пекла, що в нім опинився б, одружившися з Оберемківною.

— І добре зробите, пане полковнику, — промовила, легко зітхнувши, Орися. — Може й він схаметься та не докучатиме більш.

— Ач, яка! ач, яка! — говорив уже м'якше Гудима, мимохіт любуючи на дівчину. — Та й не в запасці ходити, а з ногайцями та турками воювати!...

— Що ви говорите, батечку! — обурилася господиня, — дитина, як дитина: тиха, слухняна, звичайна!...

— Еге ж, звичайна, — з власного досвіду бачу, яка вона в тебе звичайна... Ну, та Бог з нею, хай живе здоровава!... Прощай, стара! А тому дурневі скажу, щоб і носа не квапив до вас, коли не хоче, щоб жінка потім собкала ним, як волом. Прощай, пишна! Хотів, як краще для тебе, а ти, бач, яка, хрін тобі в ніс! Нарікай тепер сама на себе... Прощайте!

Полковник надів шапку й вийшов.

Стара й молода господині провожали його з поклонами, а коли й гість і його джура покрилися за хатами, вони здивовано глянули одна на одну й здвигнули плечима.

— Ой, моя дитино, — говорила стара, беручись за підрешіток, — навіщо ти йому так гостро вимовляла... Він же великий пан: якого лиха схоче, такого й накоїть...

— Е, мамо, більш копи лиха не буде! Хай здобреє тим та не квапить носа до чужого проса... Він у себе пан, а ми в себе...

— А все ж таки... Бач, як гнівався, аж ногами тупав...

— То погана звичка, мамо, та й годі... Звик на своїх писарчуків тупати, та й думає, що скрізь йому канцелярія... Мене не це дивує... Мене дивує те, що наш заступник витіває... Коли він гадав собі, що полковник його присилує мене вийти за нього, то... я не знаю... чи всі в нього вдома...

— А мені, доню, здається, що це не він, а полковник сам... Старого Гудими примхи всі знають.

— Та воно так, мамо, але ж... звідки, як не від Дениса, знає полковник про все? Виходить, що він скаржився старому, чи як на вашу гадку?...

— Та воно ніби так, але... чом же він нічого досі нам не казав?...

— Нам казати не насмілився після тих обіцянок, що надавав Павлусеві, але мені не раз натякав наздогад буряків...

— Невже?... Як же він насмілився після того, що...

— Е, мамо! Ви самі добрі, то думаете, що і всі люди такі... Та ось і він сам, — урвала мову Орися, побачивши Кригу, що підходив до перелазу. — Про вовка помовка...

Вони замовкли й зосереджено поралися коло рядна, ніби не бачили гостя.

Крига здаля помітив цю вдавану зосередженість і догадався, що з полковником у них була не вельми приємна розмова, й що старий хрін наговорив чимало дурниць, цебто якраз сталося те, чого він із жахом сподівався. Ну, та нема що робити: для того прийшов, щоб розвіяти те прикре важке враження, що його справив своєю незвичайністю примхуватий дундук, і виправдати себе в їхніх очах. Трудне завдання, та... де відвага, там щастя!...

— Добривечір, паніматко! — привітався сміливо Крига, пильно стежачи за собою, щоб не зірватися з голосу. — Добривечір, Орисю!...

— Добривечір, — відповіли обидві разом, не повертуючи голів.

— Прийшов оце я до вас про дещо побалакати, та... далебі, не знаю, як і з чого почати...

Глянула на нього скоса Орися й посміхнулася. Він помітив, і кров ринула йому до обличчя.

— Що ж би таке дражливе маєш, козаче, на думці,

що аж не знаєш, як приступити до розмови? — питала стара, не відриваючись від роботи. — Може й ти із сватанням, то вже спізнився: вже твій сват був тепер в нас. Десь же, мабуть, зустрів його...

Крига спалахнув.

— Ну от... Я так і знов... — почав він, загикуючись трохи, але далі виправився. — Зустріти старого дідька я не зустрів, бо іншою вулицею йшов умисне, але що він до вас поїхав із джурою, про це я знов... І чого поїхав, знов... Прохав, благав не соромити мене, не втручатися в справу, так де там! і на мову не дався старий дундук.

Обеременчиха перезирнулася з дочкою.

— Про яку пак справу ти, я не знаю, — промовила, досипаючи з підрешітка мішка. — Про сватання, чи що?

— Та про це ж, — відповів Крига.

— Хм... Дивно мені: оскільки пам'ятаю, такої справи не було в нас із тобою. Отже, ми думали, що ти з полковником...

— Та хай я крізь землю западусь на цьому самому місці, коли я хоч словом прохав його їхати до вас!... Кажу ж, що якраз навпаки...

— Добре, але звідки ж він узяв, що ти хочеш сватати Орисю, та ще й те, що на перешкоді Павло?

— То він і про це згадував? — ужахнувся Крига.

— Аякже... Ще й сварився, казав, що не пустить злодягу до Канева, хочби той і вернувся з Січі. Отже, хто йому наплескав, що Павло злодяга?

Крига потемнів на виду.

— Якщо ви думаєте на мене, паніматко, — промовив глухим голосом, але широко, — то не по заслузі

скривдите мене... Про Павла він тільки й знає — ма-
бути із старостянської канцелярії, — що той виламав
вікно, більш нічого. А коли видер вікно, то на його
думку, злодій. Я не заперечував, бо тоді довелось би
все йому розповісти, а це не до шмиги, самі, здорові,
знаєте. А от... про те, що я... ходжу сам не свій,
бо... не можу посватати Орисю... про це мусів йому
призватися, бо вчепився, як реп'ях... В цьому щиро
каюся, бо це правда... Але... чи сподівався я, що
його лиха година пожене до вас із оватанням!... Ні-
коли в світі, хоч вірте, хоч не вірте, але я Богом святым
присягаюся, що тільки й провини мої, що не вдеряв
язика й пробовкнувся й виплескав те, в чім навіть сам
собі боявся призватися.

Схоже було на правду, і стара вдова глянула на
нього вже трохи спокійніше.

— Бач, який ти, — промовила з докором, — при-
сягався парубкові, що будеш нам за оборонця, а сам
он які лихі думки носиш...

— Пробі, паніматко! — перехопив мову старої
Крига, — які ж лихі думки?... Чи є що лихе в тім, що
вподобав вашу дочку понад самого себе?

— Що ти говориш, козаче!... Та ж ти знаєш, що
вона заручена...

— Знаю, паніматко, але серцю не закажеш... Та
й не козак той, що не вповає стати отаманом.

— Не второпаю, до чого це ти...

— До того, паніматко, що всі під Богом ходимо.

Орися з ненькою перезирнулися й здвигнули пле-
чима. А він казав далі:

— Не гнівайтесь на мене за мою надію... Чи ви-
нен я в ній?... Бог свідок, що ні... А заспокоюся,

розвіявиши за вітром свої сподіванки, лише тоді, коли власними очима побачу Орисю й Павла на рушнику. До того ж благаю вас — не бороніть мені плекати мою найдорожчу надію.

Стара й дочка мовчали.

— Я знаю, що покищо у вас нема чого мені сказати, але я буду сподіватися, що колись і про мене знайдеться у вас тепле слово. Прощавайте!...

— Ходи здоров, козаче, — відповіла стара, — та викинь із голови оті думки: ю для тебе ю для нас буде спокійніш.

Крига махнув рукою ю пішов.

У Орисі стислося серце, а чому — сама не знала. Провела його довгим поглядом і мовчки заметушилася знов коло роботи.

XVII.

Від людей почув Крига, що вельми древній запорозький полковник Дмитро Гулий має спродати свій хутір і постригтися в ченці.

Хутір старого козарюги стояв на шляху з Охмата до Чигирина ю уславився не тільки в своїй околиці величезною пасікою, що коло неї старий лицар упадав так віддано, як колись коло своїх козацьких роїв-ватаг на Січі і в походах. Осівся Гулий тут давно вже, спочатку зимовником; але щодалі хазяйство потроху розросталося, бо старий не цурався людей і приймав до себе всякого сіromу, що з тої чи іншої причини (а їх, тих причин, і тоді було подостатком) не мав де притулитися; дурно хліб їсти та баглаї бити

запорозький дідуган не дозволяв ні кому: всяк мусів бути при своїй роботі на хуторі, а тому, що займище скільки оком скинув довкруги — Гулий вважав за власність, то та заблукана сірома ставала на хуторі звичайними робітниками, щось ніби наймитами без найміці, тобто тієї заробленини. Та, правду кажучи, на ту наймицю ніхто й не важив, навіть мови ніколи не було про неї: люди селилися, щили, працювали, харчу всякого мали вдоволь, і були задоволені. Коли кому засвербіли п'яти, той вільно міг, коли схотів, кинути хутір і віятися за щастям-долею на всі чотири. Як на Запоріжжі. Ніхто нікого не кликав, ніхто нікого не держав, але коли вже ти осів на місці, то дурно хліба не їж. А робота була й на пасіці, й на полі, й коло худоби тощо.

Проживали в Гулого на хуторі й такі, що поприбивалися з жінками, навіть із дітьми. Небагацько тих жінок було — три-чотири, та стільки ж дівчат із ними, — ще кілька дітей — сливі всі малі, — але це надавало хуторському побутові якоїсь людяності, привітності, м'якості та теплоти у взаємовідносинах. Сварок та тих усяких каверз не було: над усіми й усім пантурувало гостре око господаря й його суворий потяг до миру, спокою й ладу.

Почуввши про намір старого, Крига не гаявся. Взявши дозвіл у свого старшого, він розпитав у нього ж таки докладно дорогу, хоч сам її приблизно зінав, бо ще недавно вештався в тих краях із братчиками в січових справах.

— А оцього листа від мене, — промовив після всього старий Гудима, — передаси моїй старій. Та не загуби гляди... В мене на хуторі будеш надвечір.

Раджу там і заночувати, — чого тобі десь у жидівській коршмі пархів набиратися!...

— Дякую, батьку, вчиню, як кажете, — вклонився Крига.

— Кланяйся старій і донці... Оце й усе. Тепер іди з Богом та спочинь на дорогу. Та не гайся на хуторі в того старого характерника: він уміє погостити, — запорозька вдача, хрін йому в ніс!

— Не турбуйтесь, батьку, — не для того їду, щоб бенкетувати. Та й не таку вдачу маю, щоб загуляв до безпам'яття.

— Та знаю ж, знаю... Не дарма ж і Крига ти. Ходи здоров!...

Крига вийшов.

В дорогу вирушив раннім-рано, ніде не зупинявся й справді надвечір став на Росі перед тим самим бродом, що перед ним колись стояв Павло. Той самий дідусь-пастух пригнав до річки напувати череду, а віддалік стояв огорожений мідним високим частоколом хутір.

— Агов, діду! — гукнув Крига.

Старий підійшов ближче до берега.

— Це хутір полковника Гудими Петра?

— Це, це, козаче, — закивав головою дід. — Тут мілко, брід... Ходи на цей бік.

Крига рознуздав коня, в'їхав у воду й дав коневі напитися; далі перехопився на противний беріг.

— Добривечір, діду! — привітався до пастуха, що, забувши й про череду, з великим зацікавленням оглядав городового писаря. — Пані полковникова вдома?

— Аякже, аяжке, — знову закивав головою старий

чоредник, — де ж їй бути? Звісно, на хуторі — і пані й дочка. Ти до них? Може з Канева? ...

— Та до них же, діду, а потім і ще маю в одно місце ... Не знаєте, діду, далеко звідси до хутора полковника Гулого?

— Де б пак не знав, — знаю ... Він таки далеченько, на Тясмині-річці ... Буде, як звідси до Канева. Як переноочуєш у нас, козаче, та вирушиш удосвіта, то надвечір там. Еге ж ...

— Добре, так мені й полковник казав ...

— Так, так ... Та я вже знаю, і полковник знає ... А як же пан там — живий, здоровий? Ти від нього до пані, чи сам яке діло маєш?

— До пані від нього, а сам ... Скажіть, діду, чи не чули ви часом ... чи то правда, що старий полковник Гулий кидає хутір і хоче в Києві постригтися в ченці?

— Та така є чутка, козаче, а чи правда — цього достеменно не скажу. Вельми вже старий він ... ма-
бути літ на двадцять старіший за мене, то може й прав-
да ...

— Ну, гаразд ... То я до вас на хутір. Сподіваюся, що брами не замкнено?

— Де пак, — день і ніч замкнена: сказано, жіноча стать — боїться ... Та й то байдуже, — ти постурай, зразу відчиняй ... Челядь там ...

— От і добре ... Прощавайте, діду.

— Ідь здоров ... Я й сам незабаром той ...

Крига не слухав й подався вигоном просто до хутора. Під'їхавши до високої, важкої дубової з залізом брами, він постукав келепом у неї, роз'юшивши на по-

двір'ї всіх собак. Почулися погуки на псів двірської челяді, а далі хтось відсунув зроблене в брамі вічко, оглянув їздця й запитав, не відмикаючи брами:

— Тобі, козаче, кого?

— До пані полковникою я, з Канева, — відповів Крига. — Маю листа до пані від пана полковника Гудими.

Вічко закрилося, але брама не відчинилася. Чути було тільки, як гавкали ще загнані по кутках собаки та погукувала на них челядь. Так минуло кілька томливих хвилин. Нарешті заскреготовав засув, і брама широко розчинилася. Крига в'їхав у широчений двір. Кілька здоровенних презлюющих псів кинулося до коня, але челядники киями загнали їх аж до обори.

На широкому піддаші великого панського будинку стояла пристара жінка в гарному темному саєтовому літньому кунтуші й з грезетовим корабликом на сивих косах, а з-за спини в неї виглядала не молода вже панна з тонкими рудими косами, що спадали до поясу нової голубої саєтової сукні. Вони з великою цікавістю дивилися на бравого гостя на коні, намагаючись розгадати, чи старшина який, чи простий козак: від цього ж залежало, як його вітати.

— “Це ж і вони, мабуть, — мати й дочка”, — побачивши їх, подумав Крига й сміливо під'їхав до ганку. Зіскочивши з коня, він кинув поводдя челядникові, витяг із кишені полковникового листа й, підходячи до пані, зняв шапку й низенько вклонився.

— Добривечір, вельможна пані, — промовив і подав листа. — Пан полковник велів передати листа.

— Спасибі, пане... пане... — завагалася пані,

відбираючи в нього листа. — Пробач, не знаємо, як звати ...

— Та я собі, — посміхнувшись, промовив гість, — осавула в пана полковника, а звуть мене Денисом Кригорою.

— Ага, — зраділа пані, — то прошу пана осавулу до покою. Це моя єдина доня, Марина.

Панна злегка присіла на панський лад і зашарілася по саму шию.

— „Хм... на панський лад учили дочку, — подумав Крига. — Але чого вона раки пече?“ — Спасибі пані, — сказав уголос, — я тільки на хвильку... впораю коня, а тоді зайду до покоїв.

— Гаразд, гаразд, — промовила стара й пішла з дочкою до покоїв.

Полковник повідомляв у листі коротко про своє здоров'я, про деякі урядові справи, давав накази й ука-зи щодо господарства на хуторі, обіцяв за місяць на-відатися перед жнивами, а наприкінці ...

Марина спотикнулася на слові й зашарілася, аж ву-ха почервоніли. Мовчки самими очима перебігла кінець листа й ще дужче почервоніла. Мати поглянула на неї здивовано й промовила:

— Чом же ти далі не читаєш? Чи вже все?

— Та я не знаю... тут таке далі, що мені соромно читати, — відповіла Марина манірно й відвернулася, закривши негарне, веснянкувате личко рукою.

— Що ти верзеш? Що може написати батько таке непристойне, знаючи, що листа читатиме рідна дитина?

— Не непристойне... але... мені соромно читати про...

Вона знов закрилася рукавом.

— Та про що?

— Та про... жениха...

— Якого жениха?

— Та ж оцього, що приїхав...

— Оцього козака?... Який же він жених? Нічого не розберу... Та ти прочитай, щоб я сама почула...

Марина, то червоніючи, то блідніючи, прочитала батькову раду повітати й погостити його осавулу, як найкраще, та щоб Марина не тікала від гостя, як звичайно це робить із гостями, а щоб звичайненько з ним обходилася, бо чоловік він ще молодий, гарний, з немалими грошима, а головне — шукає молодої, щоб оженитися; то ж нехай люба доня на себе потім нарікає, коли й цим разом упустить молодця.

Вона насилиу дочитала кінця, почервоніла так, що аж засльозилася, а скінчивши листа, кинула його на стіл перед ненькою й вибігла в спочивальню. Стара теж не в жарт схвилювалася. Вона вхопила листа зо столу й побігла за донькою, гукнувши услід їй:

— Куди ж ти?... Візьми листа, заховай там, та приберись гарненько... Та чого ж ми тільки часувдимо?... А вечеря?...

Вона кинулася з опочивальні через світлицю та передпокій до пекарні, гукаючи находу:

— Прісько! Горпино!... Застеляйте стола та готовтуйте вечеряти!...

Коли Крига, впоравши коня й умившись та почистивши трохи в челядні, ввійшов і привітав господиню в їadalні, то побачив на столі пишну вечерю. Марини не

було в покою, а пані полковниця привітно забалакала до нього й прохала до столу хліба-соли зажити.

— Марисю! — покликнула до спочивальні, — де ти там баришся?... Гість наш десь добре здорожився та зголоднів...

— Я зараз, мамочко! — відгукнулася полковницівна.

— Щиро дякую, вельможна пані, — промовив Крига, — щоб дуже, то ні... Наше діло козацьке: часом на коні їмо, на коні й спимо.

— Ну, то в поході, пане осавуло, а вдома, в пріємному товаристві, а ще краще у теплім родиннім колі можна собі дозволити трохи вигідніше влаштуватися, — сміялася господиня.

— Це правда, та ми, козаки, так звикаємо до тих наших невигод, що вже й у вигодах почуваємося, як ведмеді...

Нарешті з другого покою вийшла виряжена, як на весілля, вицяцькувана, як належиться багатій вельможній панні, Марина. Крига гречно вклонився, оглянув її пишне вбрання бистрим оком і не міг заховати ледве помітну глузливу усмішку під козацьким усом, та господині — і стара й молода — покмітили її, але зрозуміли, як стриманий вияв захоплення близкую красою пищної панни. Тут лишень побачив Крига всю безпідставність приказки: убери красно й пень, то буде подобень. Ні дорога адамашкова сукня на панський лад, ні надмір коштовних самоцвітів та золота на ній, на худій веснянкуватій шиї та на таких самих руках, не тільки не скрашали вбогої вродою панни, а навпаки — підкреслювали тую вбогість. Жадні оксамити, саєти,

шовки, адамашки, жадні самоцвіти й перли не могли затаїти ні рудого, рідкого волосся на голові, ні рясних, хоч і тоненьких уподовжних пругів на низькому чолі над безбрвими сливе, невиразними сивими очима, ні кирпатого червонявшего, немов би облупленого носа, ні кощавих плечей і плиткого погруддя...

І перед очима в Криги стала друга постать простої канівської міщенки, майже селянки, що так владно захопила його всього з душею й серцем, і йому стало невимовно журно й жалко цієї бідолашної вицяцько-ваної так, що далі й годі вже, істоти.

— “Небагато десь радощів зажила в діуванні, — думав він про себе, — та чи й заживе їх у тому заміжжі... Таких щастя цурається... Ale навіщо вона вистройлася, як на весілля?... Невже заради мене?... Ох, кепські десь твої сердечні справи, небого, коли хочеш запобігти внятливості та прихильності в просто-го козака, хоч і в осавули...”

Такі думки роїлися в гостевій голові, хоч назверх він був і веселий і говіркий, охоче відповідаючи на всі запити цікавої й допитливої з певних причин полковниці.

За недовгий час господиня непомітно, як їй здавалося, випитала в гостя все, що треба було, аби скласти собі свою думку й про нього й про його заміри та щоб усе це втямити й далі накерувати розмову, як найобережніше, розуміється, й найполітичніше, на те, про що пише наприкінці свого листа полковник. Вона, як і всяка мати, глибоко любила свою безталанну дитину, може тим більше, що вона безталанна, але щодо її здатностей зачарувати якогось молодика, коли не зовніш-

німи, то внутрішніми своїми якостями, не оманювала себе, тому вважала за потрібне прийти їй на поміч своїм досвідом і знанням людського серця і вдачі, тим паче, що бачила те гарне враження, яке справив на її єдину бравий осавула. І походженням, і освітою (не мала, властиво, жадної освіти, могла лише сяк-так слебізувати друковане), її складом розуму була проста собі жінка, але за довгий подружній час із Петром Гудимою добре збагнула науку всіх наук — життя, тому ѹ у найтяжчій хвилі могла дати собі раду з обставинами.

— Всякий маєток, — говорила за вечерию, — навіть найменший, потребує повсячасного, безупинного догляду й упадання коло нього, потребує господарського ока. Та ѹ господар — це тільки половина догляду: жадне господарство не може обійтись без ока жіночого. А ще як господар — от як у нас — і поза маєтком має якусь службу чи уряд, то без жіночої помочі не обійтись.

— А певне, що не обійдешся, підтакнув цілком слушним міркуванням старої, Крига.

— Отже . . . Ти, пане осавуло, хочеш купити хутір, а ще не жонатий, — як же думаєш обійти цю справу?

— Та дуже просто, вельможна пані, — засміявся Крига, — оженюся та ѹ край.

— Ой пане мій, це зовсім не так просто, як ви, молоді, гадаєте. Що-правда, взяти шлюб — проста річ, але з ким? Чи ви часто здаєте собі справу, з ким жениєтесь? Сливе ніколи! Красне личко, чорні брови — от і все чого ви вимагаєте до шлюбу, і лише по шлюбі ви починаєте міркувати, що цього для щасливого ѹ

розумного подружжя занадто мало, що — особливо, коли мається неабияке господарство, — гарне личко й чорні брови зовсім не така вже конечність, що краще, якби натомість та в дружини була гарна, спокійна вдача, не було вітру в голові, а щоб вона була всею душою, прихильна до дому, до гоподарства, дбайлива коло нього, кукібниця, а до всього того й гарна мати своїм дітям.

Довго ще повчала полковниця в такому дусі, але так обережно, що гостеві й на думку не спало запідо-зріти вмисність саме такої, а не іншої розмови, і тільки перед кінцем вечері, коли полковниця почала говорити, що розумний, статечний чоловік і тим не повинен нехтувати, що бере за жоною, яке віно, аби й самим не жити в зліднях і дітей не пустити по світі старцями; що найрозумніше брати за дружину дівчину, єдиначу в своїх багатих батьків, — тільки тоді Крига зміркував, куди й до чого вона так хитро-мудро хилить розмову.

Він мимохіть позирнув на панну й зустрівся з її трохи не благущим поглядом, що в нім можна було прочитати все: і закоханість, і відданість, і прохання зглянувшись на її занадто забарне дівування — все-все, що може виявити очима бідна дівчина, що засиділася в дівках, до підхожого для жениха молодика. Шкода й знов стало йому дівчини, але уявив він собі її свою жінкою, то ледве втримався, щоб не скривитися від неприємного вчуття, а перед очима блиснув осяйний образ другої єдиначки, на котру чи не дивився він сам так, як оце дивиться на нього бідолашна панна Марися. Від самої згадки лице його спалахнуло захопленням, а очі заграли щастям так, що Марися спаленіла,

як калина, їй спустила очі, покривши їх ріденькими, білими, як у біленського поросяти, віями.

— “Та ѿ й погана ж вона нівроку”, — подумав, не гасячи щасливої ухмилки, Крига, а далі промовив уголос, обернувшись до старої, аби щось сказати:

— Та про віно, власне кажучи, мені нема що дбати: маю ѿ сам чим жінку ѿ дітей контентувати...

— От і видно відразу, пане осавуло, що молодий ти ще, — засміялася господиня: від неї не втайлася усмішка щастя на устах гостя ѿ його погляд захоплення, кинутий на Марисю: вона взяла це на карб доночки, ѿ настрій її, ѵо до того гарний, піdnісся. — Маєток до маєтки ніколи не вадить, а навпаки — приносить і багатство, ѿ честь, і повагу.

— Це правда, вельможна пані, — згодився Крига.

— Авже ж правда, — провадила далі господиня.

— Чому польські магнати і сильні, як королі, ѿ великої повазі та шанобі? ... Бо в кожного маєтки незчісленні: чого забагнеться, те ѿ уродиться, як по щучому велінню. I всякий тобі вклоняється, всякий запобігає в тебе ласки, а ще як і рідну маєш значну, а не якусь хлопську або міщанську, то ѿ до значних урядів дорога перед тобою вільна...

Довго ще говорила полковниця, малюючи привабливі даличині, ѿ тільки-тільки не сказала: коли ти не дурень, пане осавуло, то сам, здоров, догадаєшся, що маєш чинити.

Крига ѿ справді догадувався, що і як, але чинити не квапився, а подякувавши за вечерю, хотів іти до коня, щоб там десь примоститися на коротку ночівлю, бо на світанку мав вирушити далі; та пані не пустила.

— Бог з тобою, пане осавуло! . . . — обурилася вона, — хочеш скривдити нас, чи що? . . . Ми ще не так дуже зубожіли, щоб відсылати гостя в челядню чи на стайню спати. Коня твого ніхто не вкраде, без тебе на-годують його й доглянуть, а ти виспишся в покой. Прошу ласково, вже постелено. Горпино! — гукнула господиня через сіни в пекарню, — покажи панові осавулі його покій.

Дівчина стала чекаючи на порозі.

Крига подякував господиням, попрощався сердечно, ознайомивши, що виїде вдосвіта, дав надобраніч, уклонившися й вийшов.

Не зважаючи на пізні обляги, довго ще мати й дочка сиділи при свіtlі в опочивальні, пошепки повіряючи одна одній свої вражіння, й положилися спати тільки з другими півнями.

XVIII.

Другого дня надвечір Крига під'їхав до хутора старого запорожця, Дмитра Гулого.

Так само, як і хутір Гудими, маєток Гулого огорожено було густим, щільним, міцним і високим частоколом, з тою хіба різницею, що на січовий взірець, огорожу було поставлено на шанці, — отже, довкола хутора, oprіч цієї майже кріпости, було викопано глибокий рів. У частоколі, в ріжких місцях, пороблено було діри для мушкетів і гаківниць, а над брамою навіть підносилася невисока рублена вежа, що з бойниці її визирала паща гармати, що-правда дерев'яної, але згуста окутої грубими залізними обручами.

— “Добре забезпечився старий вояка, — думав Крига, пильним оком знавця оглядаючи укріплення. — Якщо справді в його збройниці знайдеться хоч стільки вогнепальної зброї, скільки дір у частоколі, то жаден загін татарський не здобуде хутора... Це добре...”

Він ще раз озирнувся, кинувши оком на займище характерника. Кругом хутора, з одного боку, від річки Тясмина, була толока, вигін для худоби пастухи коло череди, коло коней, коло овець у ріжних місцях спокійно стояли, спершись на свої кії, й з полінкуватою цікавістю стежили здалеку за незнайомим іздцем. З другого боку, по той бік хутора, зеленіли поля всякої пашні. В одному місці, на широкому, розложистому спаді до річки, можна було піznати величезний баштан, облямований дуже височенькими товго - й широлистими стеблами пшінки та пишними зеленими сочняшниками по краях. То там, то сям вешталися люди, а на баштані працювало сапами кількою зігнутих жіночих постатей.

— А чого тобі, козаче, треба тут? — озвався згопри, з вежі голос.

Крига задер голову й побачив у бойниці, поряд із пащею гармати, кудлату голову якогось пристарого чоловіка з довгими запорозькими вусами.

— Та хотів би побачитися з паном полковником Гулим, — відповів Крига.

Собаки в дворі, почувши чужого, позбігалися до брами й зняли страшенне валування.

— Десь на пасіці полковник! — намагалася перекричати собак голова. — А хто добивається?... А

бодай ви виздихали!... І звідки? треба сказати старому...

— Городовий осавула, Денис Крига, з Канева.

Голова ще раз оглянула гостя з цікавістю й заховалася. За хвильку почув Крига, як вона покрикнула на собачню, відігнавши її від брами, а далі все стихло. Чекаючи, поки його впустять, канівський гість оглядав уважно околиці й невеличку, але міцну фортецю старого характерника.

Нарешті брама розчинилася.

— В'їжай, пане осавуло, в двір, — промовила вже знайома пелехата просива голова на широких плечах, що належали здоровенному чоловікові в чорній полотняній сорочці й таких самих штанах. — Пан отаман зараз прийде.

Крига не дався на друге прохання і в'їхав брамою на широкий двір, що скидався швидче на маленький січовий майдан. Брамний зачинив браму, й гість тепер тільки зауважив, що він орудує лише лівицею, що, замість правиці, в нього теліпається брудний, порожній рукав.

— “З колишніх невольників, мабуть, — подумав про себе Крига. — Видно по вусах, що з запорожців...”

— Братчик? — не втерпів, щоб не запитати, він, кинувши на порожній рукав, — де?...

— Та братчик же, пане осавуло, — відповів, замикаючи браму, пелехатий. — Під Фелиним, де загинув батько Самійло.

— Чув, — хитнув головою Крига й почав оглядати двір.

По один і по другий бік його стояло по три довгі хаті, що скидалися на запорізькі куріні, тільки менші. Далі з одного боку була величезна стайня, а з другого так само велика обора для худоби. У глибині зеленів великий овочевий сад, а по всьому садові рясно розкидано було вулики з бджолами, — отже, разом і сад і пасіка. Перед хатами теж красувалися ще не старі, але великі, високі й розлогі липи, а під ними стояли довгі столи з довгими ж так скамницями до них.

— “Хм... все просто, не по-панському, — думав Крига, — але ж кріпко й ґрунтовно, по-господарськи...”

Під валуванням псів під’їхав він до стайні, зіскочив з коня й почав розкульбачувати. В цю хвилю з саду вийшов здоровенний дідуган із сивою чуприною на голові, дбайливо підголений, з білими вусами, що спадали йому аж на груди, в чистій полотняній сорочці з широченими, як у попівській рясі, рукавами, в темно-червоних широких запорозьких штанах і чорних чоботях. Ішов, не поспішаючись, але твердою ходою, і здалеку вже вдивлявся в гостя.

— Семене! — гукнув на безрукого, — чом же ти не гукнеш на когось із хлопців, щоб узяли коня? Є хто на стайні?

— Прокіп, батьку.

— Скажи йому взяти коня!... Кинь ту справу, пане осавуло, — без тебе впорають.

Крига лишив коня й пішов назустріч запорозькому патріярхові.

— Здорові були, батьку отамане! — промовив, низенько вклоняючись.

— Здоров, здоров, сину!...

Вони тричі почоломкалисъ.

— Як тебе?... Крига, либоны, казав Семен?...

— Денис Крига, батьку.

— Міцне, холодне, прізвище... Чи не братчики найменували?...

— Братчики, батьку.

— Та ж я кажу... То ти з братчиків?... Ну, ходи до хати: десь іздорожився добре, — з Канева ж ти?

З Канева ж, батьку, але подорозі ночував на хуторі в нашого полковника.

— В якого це?... в Петра Гудими?

— У нього ж.

Легенька тінь промигнула світлим обличчям ста-рого січовика, й Крига догадався, що не у великій уподобі в нього канівський старший. Та господар уже звіяв тую тінь, і в ясних старечих очах його знову за-світила привітність.

— Ти від нього до мене?

— Ні, батьку, сам від себе. Маю діло одно до вас.

— Діло?... Ну, гаразд... Заходь же до моого куріня, — засміявся старий, запрохуючи рукою до хати, — повечеряємо та тоді й про діло побалакаємо.

Крига переступив порога й опинився в середині правдивого запорозького куріня, аж зупинився, здивований.

— Що? — запитав старий, покімтівши це, й по-сміхнувся. Січ-неньку нагадало?... Стареча примха, голубе... І на Божій дорозі, мабуть, не позбудуся тих звичок січових. Це в мене для моїх хлопців, котрі молодші, а сам я ось у цій хижі на останці віку свого проживаю. Старий став, покою душа просить...

Він показав на двері ліворуч: від загального житла відділено було "хижу" старого грубою, як догадувався Крига по одвірках, стіною.

— Малий! — гукнув господар.

З далекого кутка, аж під образами, схопився з-за столу, хлопець підліток, у козацькому січовому вбранні й, протиснувшись між столами та лавами до порога, вклонившися гостеві і став перед старим.

— Це мій джура, — засміявся господар. — А збігай, сину, до матері та скажи, щоб подала нам дечого випити й причаркнути, а далі й добру вечерю хай приготує... Гість у діда, скажи.

Хлопець крутнувся й зник надворі.

— А тепер прошу ласково, пане осавуло, в мої покої.

Дідуган відчинив двері в "хижу", ѿ Крига ввійшов у велику світлицю. Що перше кинулося йому у вічі — це покуття з цілим іконостасом образів: посередині, по обидва боки в кутку, — в коштовних — золотих і срібних — шатах із самоцвітами, а далі вже не такі дорогі — на дереві й на полотні в гарних рямах. Найповажніше місце займала січова Покрова та Межигірський Спас, майстерні списки з первотворів, а далі були св. Миколай, св. Дмитро й багацько всяких угодників та вгодниць. У самому кутку висіла велика — трохи не ціле паникадило — лямпада, оздоблена довкола невеличкими посвітачами з восковими недогарками в них. Лямпада ясно горіла й, мабуть, постійним, негаснучим огнем, а свічечки запалювалося, розуміється, в урочистих випадках.

Гість не був із дуже побожних людей, але каплич-

ний вигляд світлиці так подіяв на нього, що рука сама потяглася перехреститись. Друге, на що не можна було не звернути уваги, — це багато килимів — і чужих, здобутих, мабуть, у численних походах старого, й місцевого виробу: ними запнuto було сливе щільно всі стіни й застелено й стола, й лави, й велику, окуту зализом скриню в кутку, й навіть поміст. Над грубим, як звичайна лава, ліжком висів великий розкішний перський килим, а на ньому в мальовничому розположу на вішано було всякої холодної і вогнепальної зброї до лука й мушкета включно: все гарно цяцьковане, дорогое, вичищене, лискуче.

— Здорові були в хаті, батьку отамане! — ще раз повітався Крига, вклонившись.

— Здоров, здоров, сину... Сідай, спочивай...

Старий лицар показав рукою на лаву, застелену гарним килимом, і сам сів, усе, ніби ненароком, пильно придивляючись до гостя.

— У вас, батьку, ціла збройниця в хаті, — казав, сідаючи, гість. — Трапляється вживати, чи так тільки, для окраси?

— Та, коли хочеш, і те й друге. Сам, здоров, знаєш, що для братчика й окраси кращої нема, як гарна зброя: постригся б у ченці, то, мабуть, і в келії, замість святих образів, понавішував би шабель та пистолів і моловся б на них, хай Бог простить гріха...

Гулий засміявся.

— Це правда, — посміхнувся й гість.

— А друге... правду кажучи, збройниця в мене окремо, в льоху, а це — так, забавка. Коли наскочуть часом голомозі, то з цього всього хіба шаблю якусь

візьмеш, та й то так, аби слави, що озброєний: до середини не пускаємо, — маємо подостатком гаківниць, мушкетів і запасу.

— І, здається, гармату на вежі?

— І гармату, — знов засміявся Гулий. — Та то більше для того, щоб налякати, а головне — стріляємо знеї, щоб оповістити своїх, коли дехто opinиться в ту хвилю поза хутором далеко, щоб ховався.

— І часто трапляються наскоки татарських гостей?

— Де пак, — зрідка, та й невеличкими загонами. Біда, коли б уся орда котилася через нас, або хоч путні ватаги . . . Було й це, але давно . . . років із двадцять, мабуть, буде тому. А покищо, спасибі братикам, остерігаються бусурмени ордою пертись далеко на Україну, принаймні понад Дніпром.

— Ви, батьку, проібачте мені, що я, ніби забувши звичайність, розпитую вас про це. Не бабська це цікавість . . . Чув я, що надумали Боже діло — ускромити козацьку силу свою й буйний дух січовий у святім монастирі й дати душі своїй спочинок хоч на останці віку . . . Чув і про те, що для цього воліли би продати те, що в'яже ще вас із цим грішним світом, — продати цей ваш хутір. Якщо поголоски ці правдиві й такий намір ви маєте справді, то, мій батьку, я — купець.

Легенька хмарка затінила на хвильку ясне старече лицце господареве. Пильно дивився на гостя й ще пильніше слухав його обережний, як ступання по хисткій кладці, й розважний, немов би кожне слово важилося на чуйних терезах, підхід, — слухав і думав: “Навбач такий бравий, щирий козарлюга, а в душі, мабуть, хитрий, як лис . . .”

— Та є така думка, — по короткій хвильці відповів старий, — але... діло це не таке, щоб так похапцем його рішити. Виспишся, спочинеш з дороги, пане осавуло, оглянеш завтра хутір із його добрами, тоді можна буде й поторжитися.

— Свята правда, а коли я почав про це, то лише для того, щоб ви, батьку, наперед знали, чого я приїхав: за ніч можна багато передумати й до всього приготуватися, а тоді й діло піде бистріш.

— Та, правду кажучи, нам тут квалитися дуже нема великої потреби: покищо милосерний Бог тримає в здоров'ї. Ну, та коли ти вже почав про це, то... спитаю я наперед: ти, пане осавуло, для себе хочеш купити хутір, чи для свого старшого, полковника Петра?

Запитавши це, господар з-під лоба уп'явся очима в гостя й немов би наскрізь хотів прошпити його своїм гострим поглядом.

Кригу цей запит здивував трохи.

— “Чи йому не все одно? — подумав собі, — аби гроши.”

— Ні, батьку, — сказав уголос, хочу купити хутір для себе.

— Ню, ту й гаразд, — заспокоївся старий, — бо твоєму Гудимі хутора свого не продам ні за які гроші, от що.

Крига нічого на це не сказав, але на виду його вималювалося подивування.

— Так, так, — трохи не з серцем сказав господар, зауваживши це, — не продам своєї кривавиці недоляшкові!... Чи ти гадаєш, я не знаю, як він запобігає

ласки в магнатів, та й сам у великі пани пнеться, як жаба на кунину?... Знаю, голубе, добре... І пані з панянкою рудою знаю: теж за ним дмуться, а люд християнський на хуторі в нього, як худоба. Почекай, виканочить у панства якесь, хоч поганеньке, село, то ще й жидюгу заведе, щоб дерти шкуру з християнських людей, і вже ті нещасні не люди в нього будуть, а байдо... А щоб він не діждав моїх людей допасти!...

— Не знаю я, батьку, який він... — почав був гість, але старого козацького діда наче муха вкусила.

— Ну, то тепер знатимеш, — бурчав він. — А якщо й ти одного норову з ним і вдачі, то дарма, приїздив, бо й тобі хутора не продам.

— Та я ж ішче не мав ні хутора, ні людей під собою, — засміявся Крига. — Та й де нам, простим козакам, у пани лізти!...

— Дурне верзеш! — скіпів ізнов дід. — Ми, прості козаки, лицарі, нічим не гірші за них, тільки що самі собі і пани, а ті, — кров і піт людський п'ють і цураються правди й сумлінням власним- торгують, аби допасти того панства, а допавши, гнатися за ще більшим...

Увійшла до світлиці ще не стара жінка й перебила старому лицареві його обурення.

— Це ти, Параско?... — промовив, аби щось сказати. — Дай нам чогось випити, та й з вечерею не забарись.

Параска звичайненько вклонилася гостеві, поздоровкалась і промовила:

— За хвильку все буде, батечку.

Вона застелила стола поверх килима, що ним бу-

ло покрито його, великим льняним обруском і хутенько вийшла, а трохи згодом вернулася з хлопцем, джурою старого: в обох були повні руки всякого посуду. Далі тихенько виходили й знов увіходили, готуючи вечерю.

— Той, що перебере від мене хутора, — говорив тимчасом старий, — мусить заприсягтись мені, що про-
дитиме й далі той самий лад, що я тут запровадив
понад два десятки літ тому, а ні — к лихій матері не-
хай іде з своїми грошима...

Гість уважно слухав і ледве втримував усмішку під своїм пишним усом.

— “Що він собі думає, цей старий січовий дундук? — крутилося в голові осавуловій, — що хтось, витра-
тивши велико, аби дістати у власність статок, почне, замість статкувати, як усі розумні державці, викону-
вати якісь дурні витребеньки колишнього господа-
ря... Якраз!...”

— У мене все тут по-січовому, й сам живу, як на Сіці, — правив своє Гулий.

Крига мимохіть кинув очима по хаті, але старий покімтів це.

— Ти не дивись, що в мене така світлиця: старий я — мушу й про кончину свою недалеку пам'ятати та милосерному Господеві докучати, а це потребує само-
ти: на людях, oprіч церкви, з Богом не розмовишся... А де тут тая церква? Де тії попи, що напутили й приго-
тували б в Божу дорогу... Нема їх, то ж мимоволі му-
сиш шукати тихого, пристойного кутка для молитов-
ної бесіди. І я маю його тут, в оцій моїй світлиці... А коли тебе дивує, що в моїй Сіці й баби є, — засміявся Гулий, кивнувши головою на Параску, — то це тому,

що до мене приходять і осідають тут не тільки січовики, а здебільша простий, посполитий люд, часом із жінкою а то й з дітьми: не приймеш же його, чоловіка, самого, — треба ж і бабі десь із дітьми подіти... Та й те ще скажу: на справжній Січі люди збираються для козацького промислу, ну, то й лишня там бабська стать; а в мене походилися для мирного ~~ро~~ сподарського промислу, а в нім — тяжко без баби з її золотими руками... А решта в мене — все по-січово-му: всяк може прийти й осістися, якщо має хіть до роботи господарської, але всяк може, коли схоче, й піти звідси на всі чотири, — його волі не в'яжемо, як пани...

Довго іще, мабуть, говорив би байкий господар та Параска, скінчивши своє діло, підійшла до них уклонилася низенько й прохала вечерять. Сама вийшла.

— А ти, малий, — звернувся Гулий до свого джури, — не заходить далеко, будь напохваті, — може потрібен будеш, то гукну. Просю ласково, шановний гостю, до хліба-солі.

За вечерою старий запорожець пив за славне товариство січове, за його славних гетьманів, кошових, отаманів; згадав Ружинського, Голубка, Шулагу, Наливайка, Косинського, Самійла Кішку — всіх він знов, з усіми був у походах і боях проти татар, турків, поляків... Це був живий літопис славетних і невдалих подвигів низового війська запорозького й один із найтипівіших його представників. Тільки древня старість і свідомість того, що безповоротно все це минулося, що, замість ворога-бусурменина, чатує смерть за плечима, здержуvalа цю, невгамовану й тягарем літ, буй-

ність козацьку, а то часом здавалося, що в розпалі спо-
гадів про незабутні діла лицарські, стариган-лицар гук-
не джуру, велить сідлати вороного й, плюнувши на все
— й на хутір, і на господарство, й на всі свої побожні
заміри, — скочить молодиком у сідло, здійме шли-
ка, помахає ним челяді своїй і покриється степовою
далеччю. Добре вже підпивши, дідуган-господар про-
бував навіть утнути старої козацької — щось ніби “Ой
вре море, вре”, але обірвавши на третім слові з го-
лосу, махнув рукою, покрутив головою й налив знову
кубки.

Надворі почало смеркати. Чути було, як заскрегот-
ав засув у брамі, як поуз вікна, з страшенною, аж зем-
ля застугонала, тупотнявого, гунули в двір коні, за
ними що хвилі череда, далі вівці, потім заскреготала
брама знов, і до слухів Криги долітали лише лайка й
перегукування пастухів та челяди.

Коли стало поночіти, господар гукнув хлопця
й звелів засвітити свічі в посвітачі. Гість, зморений
довгою мандрівкою, доброю вечерою й гойним випи-
ванням, уже почав і позіхати нишком і не від того був,
щоб і хробака дати, але старий не вгамовувався.

— Що? — запитав, побачивши, як гість позіхнув,
затуливши рота долонею, — вже спати хочеш? ... Гай-
гай! ... Та ж ми щойно розохотилися ... І що воно за
козак тепер пішов, — пху! а не козак. Та ми хіба так
пили замолоду!

Він почав був довге оповідання про те, як “вони”
колись пили, але якраз доречі вбіг джура й перебив.

— Там, батьку, дядько Семен чогось до вас, —
сказав хлопець.

— Семен?... Чого йому?

— Я не знаю... Вони не сказали.

— Кажи, хай увійде.

Увійшов безрукий колишній братчик.

— Чого тобі, Семене?

— Нові гості, батьку, перед брамою: приймати чи
ні? — відповів запитом брамний

— Які гості? Звідки?... Кажи по-людськи!... —
сердився старий.

— Невольники, кажуть, — спокійно правив Семен.

— Ідуть із Січі... Всі п'ятеро комонні... Просять пе-
реночувати їх. Вертаються до Канева.

— Невольники?... На конях?... — міркував Гу-
лий вголос: прирожденна обачність та обережність за-
говорила в нім і крізь хміль. — Може ледач якась: пу-
сти, то ще підпалить уночі, а потім щезне — шукай
вітра в полі.

— Ні, батьку, ніби не схоже на те...

— Ніби, ніби... Треба напевне знати... Постри-
вай-но, я сам дogleяну.

Господар важко підвівся й бурчав про себе далі:

— До Канева... Хіба шлях на Канів стелиться че-
рез мое займище?... Та ж тут дорога на Чигирин...

Устав і Крига. Навдивовижу, його теж зацікавили
несподівані гості так, що й спати розхотілося.

Вийшли.

— Відчини браму! — звелів господар, — подиви-
мось, що воно за гості.

Семен відімкнув колодку й загуркотів засувом. Со-
баки з усього двору кинулися, валуючи, до брами, але
робітники, побачивши, що вийшов сам господар, від-
гнали їх киями назад.

Відчиненою брамою у двір в'їхало п'ятеро вершників.

— Добривечір! — привіталися вони, не злізаючи з коней.

— Доброго здоров'я, — відповів господар, пильно оглядаючи їх, оскільки дозволяла темрява. — Ви ж хто такі?

— Та ми, батьку отамане, — озвався один із них, — ще місяць тому були гребцями на турецьких каторгах, а днес, спасибі батькові Сагайдачному, що побив бусурменів під Очаковом, — днес уже вільні. А хто ми тепер — ще поки й самі добре не знаємо. Вертаємося додому, як і багацько інших, що визволилися разом із нами, а там побачимо, хто має очі.

— “Що за лиха мати, — думав, удивляючись у вершника, Крига, — голос немов би по знаку мені, а хто — не пізнати . . .”

— А хіба шлях із Січі сюдою? — спитував далі старий.

— Та ми, батьку, хотіли навпростець, щоб швидше, засміявся вершник, — аж вийшло, що правду старі люди кажуть, — хто ходить навпростець, той вдома не очує, а тиняється невідь по яких усюдах, так і ми оце. Отже, просимо уклінно, не оставте ласкою вашою, батьку отамане, пустіть переночувати . . . Воно правда, що козакові все одно, де простягти свої кістки — чи під стріхою в когось, чи й у чистому полі або в темному лісі, та . . . не вам кажучи . . . з харчу вибились ще зранку, а голод не дівка — живота не власка-виш, до завтряного ж іще далеченько, поки трапиться якийсь, хоч ледачий, шинок, або-що . . .

— А звідки знаєте, що я отаман? — переняв мову байкому вершникові Гулий, а Крига слухав мовчки та все пригадував, де він чув колись цього балакуна, а поночі не міг як слід роздивитись, що воно за людина.

— Оце спитали, батьку! — відповів вершник, — та хто ж на Січі, або й у неволі, та, мабуть, і по всій Україні забув про славного лицаря Дмитра Гулого?... А що це ваш, а не чийсь інший хутір, я відразу відзначав, як тільки мені товариши сказали про шанці, про частокіл та башту над брамою: перед п'ятьма роками був тут, як тікав на Січ.

— Товариши сказали... А сам ти не бачив, чи що?... Чи в тебе куряча сліпота, що надвечір не добачаєш?

— Де пак куряча! — засміявся вершник, — і в день нічого не бачу.

— Як?! — ужахнувся старий.

— Та так, батьку отамане, спробував раз із неволі навідатись додому, — спіймали кляті бусурмени й погасили мені одного ліхтаря; спробував удруге — погасили другого, а далі я вже й не намагався: одно, що прикутий був на каторзі до опачин, а друге — без ліхтарів усе одно на Січ не добіжиш...

Він жартував і сміявся, а в усіх, що слухали його, морозом подерло по хребтові.

— Семене, — звернувся старий отаман до брамного, — прийми братчиків, чи хто тут іще, та розпоряди, щоб добре їх уконтентували, а коней поставте до наших.

— Спасибі, батьку отамане, — зняв шапку і вклоп

нівся сліпий, а далі взявся за облука й спритно зіскочив із коня.

Те саме зробили й інші вершники. Всі зодягнені були в козацьку, але стару одежду. Крига підійшов до сліпого.

— Дозволь, пане-брате, запитати, — звернувся він до нього, — як на ймення тебе звати?... Десь ніби я знов тебе...

Лице сліпого раптом розпромінилося.

— Гей, стривай! — радісно вигукнув він, щось ніби пригадуючи, — а мені твій голос по знаку. Стривай, стривай... дай Бог пам'ять... Знаю, вже знаю!... Ти не Денис, котрого в Січі Кригою дражнили?...

— Та він же, він, — відповів Крига. — А ти...

— Що? не пізнаєш?... А все кляті очі...

— Проноза!! — аж по лобі ляпнув себе розважний осавула. — Далебі, Стах Проноза!... Братіку мій! що ж вони, прокляті невіри, зробили з тобою!

Крига й сліпий обнялися й тричі почоломкалися, як звичай січовий велить.

— Пізнав таки, — зрадів і Проноза. — Хоч і обличчя тепер на болотяного дідька скидається, а пізнав...

— А це ж хто з тобою? — запитав Крига, оглядаючи в темряві інших. — Теж братчики?

— Ні, голубе, — це... були гречкосії, потім невольники, а тепер... А тепер вони, мабуть і самі не знають, хто вони такі. Іване, — звернувся сліпий до одного з визволенців, передаючи поводдя, — візьми, голубе, й моого коня...

— А що це в тебе за спиною? — раптом звернувся

до сліпого Гулий. — Я думав, що мушкет стирчить за плечима, а воно...

— А воно, — переняв старому мову Проноза, — ка-зна-що: кобза та й годі... Не стріляти вже мені, батьку, ворогів-бусурменів з мушкета, стріляти серця християнські влучними словами-переказами та думами-піснями голосними...

— То ти, братчику, й на кобзі такий меткий, як на язик?...

— Є трохи того дива, батьку.

— А коли є, то тягни його, пане ~~давуло~~, разом із кобзою до моєї келії!... А ти, Семене, подбай тут про гостей... Та добре погости, щоб не нарікали, як виїдуть, на нас із тобою.

Довелося Парасці подавати ще й другу вечерю. У пізні лягови Крига лишив старого й Пронозу самих, а сам пішов на стайню й уклався спати на сіні. В “ке-лії” ж сліпий визволенець грав і співав доти, поки стареча голова отаманова не схилилася сама на стіл і не захропла по запорозькому.

Скинув молодий кобзар свою кобзу на плече, гукнув малого й казав йому вести й себе на стайню.

КІНЕЦЬ ДРУГОГО ТОМУ.

*Ваші зауваження про цю
книжку просимо посыпати на
адресу Клубу Приятелів
Української Книжки.*

ЗАПРОШУЄМО ДО ПЕРЕДПЛАТИ:

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ВІЙСЬКА**

Величина книги $10 \times 7 \times 2$ цалів, 500 ілюстрацій, 4 великі кольорові таблиці, понад 700 сторін друку, ціла оправлена в полотно з золотими витисками.

**ЦІНА КНИГИ В ПЕРЕД-
ПЛАТИ \$15.00.**

При замовленні платиться \$5.00, а решта ратами до виходу книги з друку.

**ГОТИВКОЮ НАПЕРЕД ПЛА-
ТИТЬСЯ ТІЛЬКИ \$13.00.**

При замовленні платиться \$6.00, а решта ратами до виходу книги з друку.

**ГОТИВКОЮ НАПЕРЕД ПЛА-
ТИТЬСЯ ТІЛЬКИ \$15.00.**

Адреса Клубу:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,
834½ Main Street Winnipeg, Canada Phone 591 419

